

c r e d o

evangélikus folyóirat | XX. évfolyam, 2014/2.

⊕ EVANGÉLIKUS-ZSIDÓ KAPCSOLATOK ⊕

Credo Evangélikus Folyóirat

A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata
XX. évfolyam, 2014/2.

A szerkesztőbizottság tagjai

Zászkaliczky Zsuzsanna főszerkesztő

Fabiny Tibor

Fábri György

Ittzész Gábor

Potzner Ferenc

Pröhle Gergely

Réthelyi Orsolya

Szabó T. Anna

Szebik Imre, ifj.

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház

Luther Kiadója

Felelős kiadó: Kendeh K. Péter

Olvasó- és tördelőszerkesztő: Petri Gábor

Szöveggondozó: Miklósné Székács Judit

Műszaki szerkesztő: Török Andrea

Grafika: Kurdi István

Szerkesztőség és kiadóhivatal

1085 Budapest, Üllői út 24.

Tel.: 317-5478, 486-1228, fax: 486-1229

Előfizetés egy évre: 2320 Ft. Fél évre: 1160 Ft.

Egy szám ára: 780 Ft

Előfizetés külföldre: 6840 Ft.

Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a kiadó könyvesboltjában (1085 Budapest, Üllői út 24.)

és a Huszár Gál Papír- és Könyvkereskedésben (1052 Budapest, Deák tér 4.)

A Credo digitálisan is olvasható, előfizethető
a www.digitalstand.hu oldalon.

Digitális előfizetés egy évre: 1152 Ft. Fél évre: 608 Ft.

Egy digitális lapszám ára: 320 Ft.

Nyomdai kivitelezés: Mondat Kft. www.mondat.hu

Felelős vezető: Nagy László

ISSN 1219-6800

Tóth Károly István tanulmánya és Csepregi Zoltán esszéje a 2013. november 25-én és 26-án az Evangélikus Országos Múzeum által rendezett *Találkozások – evangélikus–zsidó kapcsolatok az újkori Magyarországon* címmel konferencia előadásainak szerkesztett változata. A konferencia programja a múzeum honlapján megtekinthető: <http://lutheranmuseum.hu/sites/evangelikusmuzeum.hu/files/program.jpg>. A tanulmányok megjelentetését a Credo 2014/3. számában folytatjuk.

A konferencia megrendezését az NKA támogatta.

Nemzeti Kulturális Alap

A borítón Regós Mária Rózsa felvétele látható.

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a Credo Evangélikus Folyóirat Cyclus ofset környezetbarát papíron jelenik meg.

Mindez a miénk

„...miközben a világ történetének egy töredékével foglalatoskodunk, s rájövünk, milyen messze vagyunk a teljességtől, közben meg mégis ott vagyunk a lényegnél: látjuk a világ inkohereenciáját. látjuk a szenvedést és az árulást. és mindenekelőtt látjuk az embert, vagyis önmagunkat. azt, amivé ezen a helyen váltunk. csak annyit kell (kellene) elfogadni, hogy mindez a miénk. hogy nem idegeníthető el. hogy benne élünk. nem tagadható le, nem másítható meg. [...]”

Varga Mátyás: *csillagos házak* (részlet)¹

Idén áprilisban a holland állami televízió egy dokumentumfilmet mutatott be *Sorban állva Anne Frankhoz* (*In de rij voor Anne Frank*, rendező: Robert Schinkel, 2014) címmel. A rendező egy éven keresztül filmezte a látogatók Anne Frank Múzeum előtt kígyózó sorát. Évente nagyjából egymillió ember vállalja a többórás várakozást esőben, hóban, tűző napon, hogy bejárják a mozgatható könyvespolc mögé rejtett „hátsó traktust”. Ezen a helyen bujkált Anne nyolcadmagával két éven keresztül, mielőtt koncentrációs táborba szállították volna őket, és itt írta meg híressé vált naplóját is.

A lassú tempójú filmben az évszakok változásának és a sorbanállás állandóságának meditatív sodrását szövegrészletek és rövid interjúk törlik meg: hol Anne Frankkal közel egykorú gyerekek olvasnak fel anyanyelvükön a naplóból, hol pedig egy-egy sorban álló meséli el várakozás közben, hogy mit jelent neki Anne Frank. Nem is annyira a látogatók sokfélesége a meglepő – Anne Frank naplója a legtöbbször lefordított holland nyelvű könyv, így az üldöztetésben cserfes kislányból érett gondolkodóvá váló és gondolatait irodalmi tehetséggel kifejezni tudó fiatal nő naplója bejárta a világot, emberek sokaságát érintve meg. Inkább az a megdöbbenő, hogy a türelmesen várakozókat mi motiválta a látogatásra és az emlékezésre. Mi az, amiért érdemes volt a házhoz zárandokolniuk, és szembesülniük Anne rövid életének fizikai nyomaival: az újságból kivágott képekkel a falon, a szerető szülők kezek által a lányok növekedését ceruzával megörökítő dátumozott vonalakkal vagy a kis padlásablakból látható égdarabkával – Anne számára a szabadság szimbólumával.

Joost az Egyesült Államokból tért vissza abba az országba, ahol született, és ahol szüleinek egy segítséget nyújtó

¹ Varga Mátyás költő, bencés szerzetes *csillagos házak* című versét ez év június 21-én olvasta fel Budapesten az OSA Csillagos házak 1944–2014 projektje keretében szervezett megemlékezés alkalmából.

idegen család padlásán sikerült gyerekeiket elrejtetni a nácik elől. Csak az anya jött vissza a koncentrációs táborból, és Joost most, idős korában először volt képes eljönni ide, hogy szembesüljön Anne – a sajátjához hasonló, de másként végződő – történetével. Jwame és Kawan kurd házaspár, Irak megszállásakor gyerekként menekültek Szaddám Huszein katonái elől, végignézve családjuk és barátaik üldöztetését, a gyilkolást, a kínzást. „Mint Anne,

mi is bujkáltunk. Most békében élünk, azért vagyunk itt, hogy ezt még inkább tudatosítsuk magunkban, hogy ne felejtsek el a saját múltunkat.” Atuk és Thublen tibeti szerzetesek. Gyerekként élték át, ahogy a kínai hadsereg megszállta országukat, egymillió lakost megölve. Atuk édesanyja is ekkor vesztette életét. Apjával Nepálba menekültek, és azóta emigrációban élnek. „Mi, tibetiek Kína súlyos elnyomása alatt élünk. Mi is a szabadságért harcolunk, Anne Frank ennek példája számunkra. Fontos a harcunkban, reményt ad. [...] Olyan fiatal volt! De világosan látta a helyzet komolyságát, és nem szűnt meg reménykedni.” Később a filmben egy idős kínai asszony, Lo Szau Csun is elmondja a maga történetét: „A második világháborúban a japánok megszállták Hongkongot, szörnyű inség volt. Az emberek körülöttünk éhen haltak, így Kínába menekültünk, de ott sem volt étel, hétévesen koldulnom kellett. Rettegtünk a japánoktól, az asszonyokat megerőszakolták. Apámat elvitték taposóaknákat ásni, megkínózták és végül lefejezték. [...] Nagyon fáj nekem, hogy Anne Franknak ilyen fiatalon meg kellett halnia.” Augustin Paraguayból jött az amszterdami melegfelvonulásra. „Több hasonlóság van Anne története és az enyém

között. Paraguayban a diktatúra alatt büntették azokat a családokat, akiknek »másfajta« gyerekek voltak. A melegeket a rendőrök megverték, sokukat megölték. A szabadságra vágytam, de állandó félelemben éltem. Ezért nekem Anne a szabadság és az ellenállás szimbóluma. Erőt ad nekem, hogy ne féljek többé.” Az afro-amerikai Omowale Anne történetében szintén saját életének párhuzamát látja: „Mindig szégyent éreztünk, mert alacsonyabb rangú emberként kezeltek. Mivel »néger« voltál, bármit megtehettek veled, mert igazából nem tekintettek embernek. Anne Frank története feldühít. De valamilyen módon mi is Anne Frank életét éltük át.” Beate Ausztriából jött nagyapja sírját meglátogatni, aki a Hollandiát megszálló csapatok katonájaként ott vesztette életét. Könnyekkel küzdve mesél édesapja néhány évvel ezelőtti öngyilkosságáról, aki nem tudta feldolgozni saját apja elvesztését és a háborús gyerekkor emlékeit. „Nagyon mélyen érintett – mondja a múzeumból kilépve –, nehezen találok szavakat. Nagyapámnak olyan célért kellett harcolnia, amelyet mélységesen elítélt. Apám sosem volt képes beszélni a háborúról. Nem adott helyet magában a múltnak, és így egy idő után a jövőt is elképzelhetetlennek látta.”

Emlékezni nehéz, mert emlékezni gyakran fájdalmas. Az ember reflexszerűen védené magát, hogy ne kelljen átélnie az emlékezéssel járó emberi, tárgyi, erkölcsi veszteség érzését. A fájdalom és a szenvedés érzése azonban univerzális, és gyakran éppen azt a kapcsolódási pontot nyújtja, amelyen keresztül megérintható a másik ember. Az Anne Frank-ház előtt álló különböző háttérű, nyelvű, vallású, kultúrájú emberek mindegyike hordozza a maga fájdalmát, ezen keresztül azonban sajátjának érzi Anne félelmeit és reményeit is. A narratívák találkozásakor kiderül, hogy a saját történetek egy közös elbeszélés részei, amelynek közös hordozása megkönnyebbülést és reményt ad. Magyarország idén emlékezik meg a holokauszt 70. évfordulójáról, közös történelmünk fájdalmáról, az egyes emberek, családok és egy egész ország iszonyatos veszteségéről. Fontos lehetőségét nyújtja ez a múlttal való őszinte és felelősségteljes szembenézésnek, a szenvedés történeteit hallgatva érzett fájdalom tudatos elviselésének, a közös emlékezésnek, a terhek megosztásának. Súlyos feladat, de a megtisztulás reményét nyújtó lehetőség is. Ne felejtsek: mindez a miénk.

Réthelyi Orsolya

Részt vettek

Hafenscher
Károly (ifj.)

*„Ők pedig kitartóan részt vettek az apostoli tanításban, a közösségben,
a kenyér megtörésében és az imádkozásban.” (ApCsel 2,42)*

Pünkösd után. Mindegy, hogy pár nappal, néhány hónappal vagy kétezer évvel. Pünkösd után – ez a lényeg. Elkezdődött valami, ami nem szokványos, ami a félénkeket magabiztossá, a gyengéket erőssé, a bizonytalankodókat hívővé, a tanácstalanokat tudatos utat választókká teszi. Elkezdődött valami, ami az individualizmus helyett a közösséget preferálja, a zárkózottság helyett a nyíltszívűséget adja, a múltba révedés helyett a jövőorientált gondolkodást hozza. A megtagadóból közsikla stabilitású követő lesz, a dadogóból sodró beszédű szónok, az üldözöből apostol. Pünkösd után minden megváltozott ott, ahol kiáradt a Krisztus Lelke, ahol befogadták a tüzet, ahol a lángnyelvek nem elemésztettek, hanem felforrósítottak, megelevenítettek.

Nem lehet helyhez, időhöz, emberhez kötni. A Szentlélek ott és akkor munkálkodik, ahol és amikor akar. Próbálták befogni, megszelídíteni, előírásokhoz kötni, megkísérelték munkáját rendszerbe foglalni. Minden ilyen próbálkozás kudarcot vall. Megrendelni és röghöz kötni nem lehet, de kérni lehet, sőt kell; maga a Lélek küldője, Jézus mondja Lukács evangéliumának tanúsága szerint: *„Ha tehát ti gonosz léteketek tudtok gyermekeiteknek jó ajándékokat adni, mennyivel inkább ad mennyei Atyátok Szentlelket azoknak, akik kérik tőle.”* (Lk 11,13)

Ha negatív eseményekről – tragédiákról és katasztrófákról – elmondják, hogy utána már nem lehet úgy élni, mint addig élt az emberiség, akkor mennyivel inkább igaz ez a pozitív eseményekre, így éppen pünkösdre, a Szentlélek kitöltésére.

Nem lehet pünkösd után úgy élni, ahogy eddig. Sem a világnak, hiszen az esély és a lehetőség adott a Szentlélek elfogadására, és akarva-akaratlanul, tudva vagy tudatlanul számolni kell ezzel az erővel, melynek hatására a Jézus-tanítványoknak még kevésbé lehet folytatniuk az eddigi életüket. Nemcsak azért nem lehet, mert a Szentlélek életre hívta, működteti, megújítja az egyházat, s a tanítványi kör egyházzá lett, hanem azért sem, mert a Lélek áradásával mozgásban tart, mindig új utakat keres és használ, új kezdetre vagy újrakezdésre indít. Egyszerűen megváltoztatja az egyes ember és a közösség életét.

Ilyen változásról, ilyen mozgásról, ilyen új rendről szól az Apostolok cselekedeteiről írott könyv fent idézett mondata. Érdeemes elgondolkodni azon, hogy írásmagyarázók és igehirdetők szívesen emlegetik a Cselekedetek könyvét más néven. Néha így: „Jézus cselekedetei” – utalva arra, hogy nem az apostolok az események mozgatói, hanem a feltámadott Úr maga, aki megszólít és elhív embereket az ő munkájába. Máskor így: a „Lélek cselekedeteiről szóló könyv” – jelezve azt, hogy az első gyülekezetekben, azok vezetőiben, neves apostolokban és egyszerű hívekben a Krisztus Lelke munkálkodik. Valójában ő a cselekvő, s az apostolok cselekedeteit is ő motiválja.

Innen érthető a nagy változás, e felől közelítve ismerhető meg a rend, ezeket alapul véve értelmezhető a négy állítást tartalmazó summa az első gyülekezet mindennapjairól. Ezt a mondatot Lukács minden bizonnyal tudatos szándékkal és célzattal írta le. Nem csak krónikása akart lenni az akkori eseményeknek. Nem információs prospektust készített azért, hogy reklámozza a jeruzsálemi keresztényeket. Nem is valamiféle korabeli Facebook-posztot akart elhelyezni

az őt körülvevő világ érdekességeinek tábláján, hanem úgy mutatta be hálaadással a Lélek munkáját, hogy jelezte, a Szentlélek áradásának mederre van szüksége, s ezt a medret ki kell alakítani, használni kell, karban kell tartani, rendszeresen meg kell tisztítani. Ezerféle ténnyel és élménnyel elmondhatott volna a gyülekezet Lélek működtette életéről, de csak ezt a négyet említette. E négyben ugyanis – ahogy egy csepp vízben az egész tenger – benne van a mindenkori gyülekezet élete. Ezért lehet ez minta minden kor keresztényeinek – s releváns példa számunkra a 21. század elején is. Ezért lehet ez leírás arról, hogy melyek is az egyház ismertetőjelei: közösség, imádság, igehirdetés, úrvacsora. Ezért lehet ez tükör, amelybe beletekintve kontrollálni tudjuk magunkat: vajon jó úton járunk, nem hiányzik-e valami a lényegből, egyáltalán rendben vannak az arányok? Ezeket a kifejezéseket – nevezhetjük kategóriáknak is – nem kell és nem is lehet valamiféle egykori, ezért régies szavakként értelmezni. Minden korban – a régire épülve – megteltek, megtelnek aktuális tartalommal, időszerű mondanivalóval. Ezért érdemes sorra venni őket egyenként.

Sokáig úgy éreztem, ez egyfajta lista. Minél többet meditálok – s ez évtizedek óta tart – ezen az egy mondaton, amely minden liturgiával foglalkozó ember legfontosabb apostoli dokumentuma, annál inkább érzem, hogy a felsorolás nem esetleges, hanem tudatos sorrendben történt. Így épülnek egymásra az események, a folyamatok, a rend: apostoli tanítás, közösség, imádság, a kenyér megtörése. Részt vettek – írja Lukács –, s most jöjjön a felsorolás.

Az apostoli tanításban

Ez az alapja. A Szentlélek nemcsak berepül az egyház életébe, hanem úgy működik, hogy az Isten szavát eleveníti meg, teszi élővé számunkra. Magassy Sándor a harmadik hitágazatról szólva így folytatja Luther gondolatait: a Szentlélek nem jön „hívásra a házhoz”, és nem működik titkos csatornákon vagy lelki elragadtatásokban. A Szentlélek az ígéhez köti magát, csak az ígén, pontosabban az evangéliumon keresztül szólal meg, szólít meg, hív el és gyűjt a Krisztus köré egyéneket és közösségeket.

Ezért az Isten küldöttei (apostolai) mondták, hirdették az ígét, s ez mindennek az alapja, kiindulópontja. Méghozzá az evangéliumhirdetés, hiszen nem száraz hittételek, dogmatikus megfogalmazású tanítások hangoztak, hanem Szentlélek ihlette és mozgatta hitvallások Krisztusról, az ő keresztyéről, feltámadásáról és elvégzett művéről, a megváltásról.

Ma, a látványkereszténység veszélyének idején is tudnunk kell, hogy nem élményeket, nem látványos eseményeket, nem flashmobokat kell szervezni. Nem valamiféle szent sokknak kell kitenni az embereket, hogy Istenhez találjanak (hány ilyen technikával kísérletezett a kereszténység a történelem során, s mind kudarcba fulladt); az ígének kell kitenni önmagunkat és az embereket. Ezért az egyház számára létkérdés és az ember számára öröklétkérdés az apostoli tanítás.

Nem szentbeszédre, nem bibliamagyarázatra, nem tetszetős gondolatokra van szükségünk, hanem ígére, azaz apostoli tanításra. Azért született és azért növekedett a korai egyház, mert ez hangozott, folyamatosan és egyre határozottabban. Naponként részt vettek az apostoli tanításban.

A közösségben

Ez a második alap. Az igehallgatás közösséget teremt. Nem csapatot épít, hanem közösséget teremt. Nem a hasonló érdeklődés hozta őket össze, s ma sem így működik a gyülekezet. Nem is a közös szociális, kulturális vagy korosztályi vonatkozások. Egyedül a Krisztushoz tartozás s ennek nyomán az istengyermeki élet. A Krisztussal való találkozás

minőségében új és más kötődést jelent egymáshoz. Eltűnnek a megszokott emberi válaszfalak, egyaránt ismeretlenek a hivatalos és virtuális kasztok, lehetetlenné válnak a kiközösítések, mert mi, tanítványok Krisztusban mind testvérek, az egy Atya gyermekei vagyunk. Krisztuson keresztül a mennyei Atyával és embertársainkkal egyaránt közösségbe kerülünk. A feladat, a küldetés, hogy meg is éljük ezt a közösséget. Örömmel, tudatosan, terhet vállalva, egymásra figyelve, sőt egymásért élve. Nem vendégként beesve a templomba heti egy órára vagy még ritkábban, amikor nekem nyújt valamit, amikor én profitálhatok valamit, hanem gondolatban vagy fizikailag, lelkileg vagy testi valónkban részt venni a közösségben. A részvétel a fontos – ezt a sportból is jól tudjuk. A krisztusi közösség életében még inkább így van.

A kenyér megtörésében

Itt tárjuk szélesre az értelmezhetőség kapuját. Igaz ez a közös étkezés közösségvállaló szimbólumára és valós örömére. Nem véletlen, hogy a keleti ember számára az asztalközösség erősebb a vér szerinti közösségnél! A gyülekezet mindig az volt: asztalközösség. A meg- és szétosztott kenyér, a részvétel a közös étkezésben Isten gondviselésének együtt megélt valósága. Halvány emléke mindennek a kicsit polgárias jellegű szeretetvendégség. De talán újra kezdünk rábrenni egy húsvét hajnali istentisztelet végén, egy kiránduláson, egy közösen eltöltött napon az együtt étkezés jelentőségére.

Rész vettek ebben is és a krisztusi asztalközösségben, az úrvacsorában – nap mint nap. Ez nem olyan ráadásféle volt, hanem napi valóság és igény, amely belülről fakadt. Táplálkozni az élet kenyereből, együtt inni az élet italából. Együtt Jézussal és együtt Jézusból. Ötszáz éve tartó reformációnkban jó lenne eljutni erre a pontra: újra felfedezni az úrvacsora jelentőségét, (örök)életbevágóan fontos szerepét.

”Ezért lehet ez tükör, amelybe beletekintve kontrollálni tudjuk magunkat: vajon jó úton járunk, nem hiányzik-e valami a lényegből, egyáltalán rendben vannak az arányok?”

Az imádkozásban

Azt gondoljuk, a hálózatoság a posztmodern világ varázsszava. Van egy olyan hálózat, amely mindent átfog, és minden időben működőképes. Összeköti a Teremtőt a teremtménnyel, a testvért a testvérről. Az imádság mindenhol adott lehetőség. Lehetőség beszélgetésre, kérdésre, tájékozódásra, az összetartozás megélésére. Részvételünk ebben egy hatalmas, átláthatatlan, de átöllelhető családba tagol bele. A naponkénti imádság pedig olyan, mint a levegővétel: természetes, szükséges, az élet jele. Ahogy az első tanítványok részt vettek az imádságban, úgy mi is akkor vagyunk egyház és egyháztagok, ha mi sem maradunk ki ebből. Aki pedig gyakorolja, annak olyan erőt ad, ami semmivel nem pótolható.

Az egész, a teljesség csak az Istené. Életünk töredékes; amíg itt élünk, Isten elkészítette a helyünket az örökkévalóságban, de részesei azok lesznek, akik már itt részt vettek. Részt vettek az apostoli tanításban, a közösségben, a kenyér megtörésében és az imádságban.

Ifj. Hafenschner Károly a Magyarországi Evangélikus Egyház Zsinatának lelkesi elnöke.

Karády
Viktor

Zsidó–keresztény kapcsolatok a honi elemi iskolai piacon a 20. század első felében

Esettanulmány a felekezeti csoportok közötti távolságról

Olyan egyedülállóan soknemzetiségű és vallásilag megosztott országban, mint a történelmi Magyarország – ahol Trianon előtt tulajdonképpen egyetlen törzsökös (régí máltra s történelmi folytonosságra visszatekintő) nemzetiségnek vagy felekezetnek sem volt többsége a népességben –, az érintett alkulturális csoportok közötti viszonylagos közelség vagy távolság kérdése a társadalomtörténet egyik kulcsproblémáját képezi. A társadalmi távolság elemzése már viszonylag régen felmerült a történelmi szociológiai irodalomban, megkülönböztetve a helyi együttélés vagy elkülönülés paradigmájától azt, hogy a globális társadalom különböző, akár egy régióban, egy településen, egy városnegyedben, egy utcában, sőt egy házban vagy esetenként még egy lakásban is (albérllőként, ágyrajáróként, cselédként stb.) együtt élő, de más nyelvi vagy vallási hagyományt követő tagjai hogyan viszonyulnak egymáshoz, mennyire fogadják el egymást, hajlandók-e és milyen partneri vagy más kapcsolatot létesíteni egymással. A már 1925-ben kidolgozott Bogardus-féle skála az ilyenfajta távolság, illetve közelség mérésére szolgál. Azóta számos más technikát dolgoztak ki a különböző kollektív identitáskategóriákhoz tartozók közötti kapcsolatok intenzitásának és minőségének becslésére nézve. Ennek a rövid tanulmánynak nem célja a csoportközi távolság mérésének ezekre a módszertani részleteire reflektálni. Kizárólag arra szeretném néhány empirikus jelzés segítségével felhívni a figyelmet, hogy milyen fontos tanulságokkal szolgálhat a témában egy olyan iskolai piac működésének vizsgálata, melyben sokfajta egyházi iskolában elvben mindenféle egyházhoz tartozó tanuló folytathatja tanulmányait. A különböző felekezetű tanulók iskolaválasztása objektív jelzésül szolgálhat az érintett csoportok egymás közötti viszonyainak, kapcsolatainak, egymás iránti beállítottságainak történelmi alakulására nézve.

Ennek a kétségtelenül „objektív” adatnak azonban a csoportközi távolságok rendszerére vonatkozó jelzésértékét több társadalomtörténelmi körülmény minősíti, illetve határolja be.

A jelzés pontosabb, illetve gazdagabb tartalmú lenne, ha az elemi iskolai piacot teljesen „szabadnak” és rugalmasnak lehetne tekinteni abban az értelemben, hogy a családok tetszés szerint választhatnának mindenütt ugyanabból az iskolafajtából. Ez gyakorlatilag soha sincs így, legfeljebb egyes nagyobb településeken, ahol elérhető távolságban minden iskolafajta egyaránt jelen van. Így az iskolaválasztás lehetőségeit erősen meghatározza a különböző közületi, felekezeti és egyéb (magán, egyesületi) iskolák konkrét elérhetősége. A beiskolázás lehetőségeit mindig is erősebben befolyásolta a nagy kollektívák (állam, községek, egyházak) által felépített kínálat, mint a családok kereslete. Az előbbi jórészt (ha nem is teljesen) független maradt a kereslet változásaitól, hiszen a meglévő iskolákat nemigen szüntették meg akkor sem, amikor a kereslet például migrációs vagy más demográfiai okokból csökkenő tendenciát mutatott. Legfeljebb – mint Magyarországon nemritkán a kiegyezés óta – a nehezen finanszírozható egyházi iskolák közületi kezelésbe kerültek. Ez történt például a főváros korábban döntően katolikus elemi iskolai hálózatával, amely az 1873-as egyesítés után városi felügyelet alá került. A különböző felekezeti vagy nemzetiségi (alkulturális) csoportok iskolaválasztásának megfigyelt adatait a helyes értelmezés érdekében ezért a ténylegesen rendelkezésre álló kínálat mindenkorai összetételével is össze kell hasonlítani.

De a honi iskolai piac abból a szempontból sem tekinthető tisztán gazdasági piacnak, hogy a kínálat önmaga sem volt mindig semleges a lehetséges kereslettel szemben. Az egyházi iskolák bizonyos történelmi helyzetekben elzárkóztak a más vallásúak elől, vagy preferenciálisan gyakran csak saját vallású tanulókat vettek fel. Különösen így volt ez akkor, amikor ugyanazon az elérhetőségi fokon – például azonos településen – különböző hatóságok által fenntartott iskolák működtek. Antiszemita történelmi konjunktúrákban jól látható, hogy az egyházi iskolák bezárták kapuikat a zsidók előtt. Ez előfordulhatott állami intézményekkel is, mint például a középiskolákban az új (első osztályos) beiratkozók ellen 1939 őszétől bevezetett numerus clausus idején. Hasonló korlátozások történtek a kommunista időszak elején a „polgári” (x-es) származású tanulók középiskolai továbbtanulására vonatkozóan.

Az iskolaválasztás szabadságát behatárolta annak közösségi megítélése is. Egy keresztény tanuló zsidó vagy nem saját felekezetű keresztény iskolába íratása valóságos nem konformista, ellenkonformista, ellenséges, „öntagadó” lépésként értékelődhetett az érintett keresztény közegben. A zsidó tanuló keresztény iskolába járatása szintén erősen „asszimiláns” magatartást fejezett ki, mindenképp elhatárolódást a hagyományos zsidó értékrendtől, különösen akkor, amikor a településen izraelita vagy közületi iskola is volt. Ez utóbbi frekvenciája a hagyományörző zsidó hitközségekben „kisebbit rosszként” az előbbinél mindenestre jobb megítélésre számíthatott. Ennek folytán a széles iskolai palettával bíró településeken az iskolaválasztás a kollektív önazonosításra vonatkozó választások valóságos finomra hangolt fokmérőjének is tekinthető. Sátoraljaújhelyen például az 1900 körüli években a zsidó családok választhattak a tradicionális s a hatóságok által „zugiskolának” minősített *heder*, a nyilvánossági jogú ortodox, a neológ hitközségi, a közületi hatóságok által fenntartott (állami vagy községi) és a többfajta keresztény elemi iskola között. Minden ilyen választás a közösségi elkötelezettségnek igen határozottan a többtől elkülönülő irányát jelölte ki, s ennek megfelelő elismerésre vagy elítélésre számíthatott a másként választó családok körében.

Ezzel azonban máris elértük eredetileg kijelölt témakörünket, tehát azt a kérdést, hogy a „nem saját közösségi” iskolaválasztás mennyiben képezte le a csoportok közötti viszonyoknak az egyszerűség kedvéért a távolság vagy közelség metaforájában kifejezett jellegét. Mégis, mielőtt idevágó adatainkat bemutatnánk, hangsúlyozni kell, hogy a szocializmus előtti régi rendszer elemi iskolai piaca alapvetően a felekezeti és a nemzetiségi szegregációra volt felépítve. Eredetileg minden egyház és minden nemzetiség (anyanyelvi csoport) saját iskolahálózatot fejlesztett ki és tartott fenn saját hívei számára. Ez a felvilágosodás korában kezdődő állami iskolapolitika (az 1777-es első Ratio educationis) előtt messzemenően vonatkozott a zsidóságra is, mely az alsó fokú *hederek* és a közép- és felsőfokú *jesivák* széles hálózatával fiúgyermeknek teljesen elkülönült s kizárólag felekezeti jellegű oktatást biztosított. Az államilag ellenőrzött és kiváltott iskolai modernizáció nagy áttörését hozták II. József iskolapolitikai rendelkezései, többek között a zsidóságra vonatkozó 1783-as, úgynevezett toleranciarendelethez, mely a zsidó hitközségeknek is előírta nyilvános jogú s államilag kijelölt programot követő iskolák létesítését. Az iskolai piac felekezeti szegregatív jellegét azonban csak a kiegyezés után beindított új iskolapolitika kezdte enyhíteni a közületi kezelésben lévő s felekezeti semleges iskolahálózat kiépítésével. Ennek legfőbb célja azonban nem a vallási egyenlőtlenségek kiegyensúlyozása volt, hanem a magyarosítás. A közületi iskolák túlnyomó része eleve magyarul oktatta az 1900 előtt még többségileg nem magyar ajkú kisdíjak tömegét. Az 1907-es Lex Apponyi után ez a magyarosítási politika – igaz, az iskolahálózat minőségének fejlesztésére is szánt jelentős állami befektetések árán – új lendületet kapott, anélkül azonban, hogy megszűnt volna az egyházak túlsúlya az elemi iskolai piacon. 1910-ben a 16 530 elemi iskolának mindössze 8 százaléka volt közületi és alig 1,7 százaléka más nem egyházi kezelésben.¹ A trianoni országban már fejlődött ez a helyzet. 1925-ben a 6438 elemi iskola között 27 százaléka közületi és 2,1

¹ *Magyar statisztikai évkönyv* 1911, 348. o.

százalék más nem egyházit találni.² A közületi aránya 1937-re 30,7 százalékra nő (a más nem egyházi továbbra is 2,1 százalék marad),³ majd a megnagyobbodott területen 1941-re ezek az arányok már 46,2 százalékra, illetve 1,2 százalékra változnak.⁴ Mégis, 1946-ban a rendszerváltás után és az államosítások előtt a közületi szektor még mindig csak az összesen 7016 népiskola és a közben megalakított általános iskola 36,9 százalékát kezelte, míg az egyéb nem egyházi iskolák az egész népiskolai piac 1,3 százalékos töredékét alkották.⁵

Ez az egyházi túlsúly lehetővé tette, hogy egyrészt minden felekezet – ugyan kissé változó arányban, de – zömmel saját felekezetű tanulókkal töltsen fel iskoláit, másrészt, hogy saját felekezetének iskolai közönségét ténylegesen saját iskoláiban oktassa. Ennek az önelkülönülésnek pontos adatai szétfeszítenék a jelen tanulmány kereteit, de elég annyit jelezni, hogy a nagyobb egyházak elemi iskoláinak közönsége túlnyomórészt (80 százalék felett) mindig saját felekezetből rekrutálódott, és a nagyobb felekezetekhez tartozó diákság – egyben azok, amelyek a legszélesebb „saját” iskolai hálózatok felett rendelkeztek – többségében mindig saját iskolába is járt. Ez jórészt még a régi rendszer 1945-ös bukása után is így volt, hiszen 1946-ban a római katolikusok 52 százaléka, a reformátusok 55 százaléka, bár az evangélikusoknak már csak 42 százaléka és a túlélő zsidók 46 százaléka volt egyházi vagy hitközségi iskola tanulója.⁶ (Ez utóbbi eredmény azért is figyelemre méltó, mivel a vészorszakban az izraelita iskolahálózat is végzetesen meggyengült, s 1946-ban már csak 26 zsidó iskola működött az 1937-es 145-tel szemben).⁷ Az önszegregáció mértéke tehát – még ha az időben gyöngült is – messzemenően fennmaradt a felekezeti iskolák általános túlsúlya következtében egészen az 1948-as államosításig, annak ellenére, hogy a közületi iskolák számának fejlődése messze meghaladta dinamikájában az egyházi intézményekét a kiegyezéstől az államosításig. A trianoni Magyarországon például 1925 és 1937 között a közületi iskolák száma 21 százalékkal nőtt, szemben az egyházi iskolahálózat mindössze 1 százalékos bővülésével.⁸

1. táblázat. Zsidó tanulók Magyarország keresztény egyházi elemi népiskoláiban a fenntartó felekezeti hatóságok szerint (válogatott évek, 1910–1946)⁹

Év	Római katolikus	Református	Evangélikus	Más	Összesen	Nyers szám	% összes zsidó tanulóból
1910/11	37,7	33,3	11,1	17,8	100,0	11 474	12,2%
1910/11 összes tanuló	54,6	15,6	10,1	19,7	100,0	1 247 000	
1919/20	38,3	44,1	12,0	5,6	100,0	4589	12,1%
1929/30	33,0	51,6	9,1	6,3	100,0	3467	12,5%
1937/38	33,7	51,4	5,6	9,2	100,0	3352	14,7%

² Uo. 1926, 221. o.

³ Uo. 1938, 278. o.

⁴ Uo. 1942, 209. o.

⁵ Uo. 1943–46, 255., 258. o.

⁶ Uo. 1943–46, 259. o.

⁷ Ezek 11 „népiskola” és 15 „általános iskola” között oszlottak meg. Lásd uo. 256., 258. o.

⁸ Uo. 1926, 221. o. és uo. 1938, 276. o.

⁹ *Magyar statisztikai évkönyvek*, passim.

1937/38 összes tanuló	66,0	24,6	6,2	3,1	100,0	579 000	
1941/42	38,4	51,4	4,1	6,1	100,0	4409	7,5%
1941/2 összes tanuló	64,9	26,5	5,7	2,9	100,0	724 000	
1946/47*	23,6	54,2	23,6	2,4	100,0	406	8,3%
1946/47 összes tanuló*	69,5	23,1	4,7	4,6	100,0	446 000	

* Elemi népiskolák és általános iskolák együtt

Ilyen „önszegregációs” viszonyok között érthető, hogy a zsidó és keresztény elemi iskolai kapcsolatok lentebb bemutatott jelzései csak töredéknyi tanulónépességre vonatkoznak. Ennek következtében jelzésértékük csak kiegészítő jellegűnek tekinthető a felekezetek közötti társadalmi távolság általános jellemzésére. Ugyanakkor azonban éppen azért, mivel a felekezeti iskolák elsősorban saját tanulóik befogadására voltak beállítva, a más vallásúak – különösen a század elejétől, de legfőképp az 1919 utáni „keresztény kurzus” alatt állandó nyilvános stigmatizációnak kitett zsidó tanulók – jelenléte jó indikátor lehet az ökumenikus tolerancia korabeli működésére vagy hiányára és a csoportok közötti együttműködésre nézve.

Az első táblázatban egy sor igen lényeges fejlődési tendenciát lehet ténylegesen azonosítani témánk szempontjából. Az utolsó számoszloppal kezdve kitűnik, hogy a zsidó tanulók közel egynolcaduknak megfelelő, nem elenyésző részaránya a század elejétől a Horthy-korszak első két évtizedének végéig, azaz az 1938-as első zsidótörvényig és a trianoni ország átmeneti területgyarapodásának kezdetéig keresztény egyházi iskolába iratkozott. A nyers százalékok azt is mutatják, hogy ez az arány a „keresztény kurzus” egyre inkább judeofób környezetében nem csökkent, hanem valamelyest még emelkedett is, tehát pont akkor, amikor a felekezeti szempontból semleges állami és községi iskolák kínálata – mint ahogy ezt a fentebb idézett számok mutatják – jelentősen kibővült. Az antiszemita közhangulat és az iskolai kínálat jellege láthatólag nem térítette el ezt a zsidó közönséget a keresztény iskoláktól, illetve ez utóbbiak egy része továbbra sem érvényesítette felvételi gyakorlatában a kurzus diktálta keresztény kizárólagosság és a zsidóktól való elhatárolódás elveit. Mindez máris megengedi azt az előzetes konklúziót, hogy a zsidóellenességnek már az 1919-es fehérterror és az 1920-as egyetemi numerus clausus bevezetése óta az állami politikában s az uralkodó nyilvánosságban érvényesülő szintje az elemisták beiskolázásában egyáltalán nem fejeződött ki. E mögött a jelzés mögött nyilván nagyon megosztott és eltérő helyzetek, magatartások és esetenként indulatok is meghúzódtak, de a számok értelmezésének lényege mégis az, hogy a zsidó tanulók beiskolázásának lehetőségei keresztény népiskolákban hosszú ideig globálisan nem romlottak a „fasizáló” közállapotokkal együtt. Ez a megfigyelés azért is fontos, mert megerősíti az egészen más területeken – például a zsidó–keresztény házasságok terén vagy a zsidóságba való betérések esetében – tett megfigyeléseket, melyek arra mutatnak, hogy a judeofób közhangulat s a zsidókat érintő közveszélyek fokozódásával párhuzamosan megnőtt – talán éppen a zsidóüldözések méltánytalanságának belátásától vezérelve – a velük közösséget vállalók aránya is.¹⁰ A zsidó–keresztény házasságok aránya a trianoni országban soha nem volt olyan magas, mint az első zsidótörvényt megelőző évben.¹¹ A második s az ilyen nászt betöltő harmadik zsidótörvény előtti hónapokban több száz nő judaizált, főképp a fővárosban.¹²

¹⁰ „Wo gross die Gefahr, wächs der Rettende auch” – írta volt Hölderlin.

¹¹ Lásd az erre vonatkozó adatokat: KARÁDY 2002a, 96. o.

¹² Uo. 97. o.

Az iskolai piacon a trendváltás csak a zsidótörvények éveiben mutatható ki, amikor a zsidó tanulók korábbi aránya alig több mint a felére csökkent. Ez a csekély arány aztán a vészorszakot túlélőknél is fennmaradt. Az üldözések traumája a kevés számú túlélő családban már nemigen generálta a rendszerváltás legelső éveiben a korábban divó „finoman asszimiláns” magatartási mintákat, mint a keresztény iskolákba iratkozást. 1945 után rossz utalás volt a „kereszténység”, hiszen az összeomlott gyilkos rendszer is a „keresztény önvédelem” jelszavával küldte a vidéki zsidók tömegeit haláltáborokba. Érvényben maradtak ugyan más korábbi „menekülési” magatartások, de ezek már sokkal radikálisabb irányt vettek. Közéjük tartozott az 1945 utáni átmeneti években a stratégiai vallásváltás is, nemritkán egy ateista baloldali pártba való belépéssel együtt, de egyre inkább az utóbbi. Ehhez tartozott a volt üldözöttek számára konkrétan is életmentőként átélt s a felszabadító Vörös Hadsereghez kötött kommunista üdvödelológia átvétele.

Zsidó diáknak keresztény iskolába való jelentkezése mindenképp erősen „asszimiláns” viselkedésre, a szülők részéről elkötelezett integrációs szándékra s a zsidóságtól való eltávolodás életstratégiájára mutat. A keresztény iskolák látogatásának horizontján ott szerepelt természetes eshetőségként a „kiterés” is, mint ahogy ezt számos eset bizonyítja. A számok szerint a „keresztény kurzus” nyomása alatt az ilyenfajta „sorsválasztásnak” egyre nagyobb lehetett a keletje, hiszen ez az első zsidótörvény előtti évben már a zsidó elemista közönség több mint hetedrészét érintette. Ilyen értelemben a keresztény iskoláztatás egyfajta kikapunak minősíthető az egyre fenyegetettebb zsidó státustól való menekülés útján.

Visszatérve a táblázat utolsó számoszlopának értelmezéséhez, 1919 előtt és után még egy megfigyelés kínálkozik. A korszakváltás előtti és az az után következő számarányok eléggé eltérő értelmezést érdemelnek, mert a keresztény iskolákba járó zsidó tanulók a zsidó népiskolai keresletnek nem azonos állapotából származtak. 1919 előtt a Kárpát-medence zsidóságának túlnyomó többsége ortodox beállítottságú s hagyományörző elkötelezettségű volt. A trianoni országban megfordult a helyzet, inkább neológ (reformzsidó) többség alakult ki. Az abszolút neológ többségű fővárosi zsidóság az ország zsidó népességének közel felét képviselte. Konkrétabban a zsidó tanulók mintegy nyolcadrészét magával ragadó iskolai asszimilációs mozgalom alapja 1919 előtt egy alapvetően asszimilációellenes többség volt, míg 1919 után a hasonló arányú iskoláztatás szempontjából „asszimiláns” zsidó közönség egy jórészt már úgyis asszimilációra hajló népességből került ki. Logikusan ugyanebből sokkal magasabb részarányban lehetett volna feltételezni, hogy keresztény iskolát keres fel, ha ilyen szándéka van s befogadási lehetőséget talál. Az 1919 utáni – a korábbival azonos nagyságrendű – számarányok tehát itt egyértelműen azt jelzik, hogy a zsidó tanulók keresztény iskolába való beiratkozása igenis nehezebbé vált a keresztény kurzus alatt, illetve, hogy az erre korábban esetleg hajlamos zsidó családok millióinak egy része a judeofób hisztéria nyomása alatt megszügyenítőnek találta ezt az opciót, s el is fordult ettől.

A zsidó–keresztény kapcsolatok alakulása szempontjából az 1. táblázat belső számoszlopai a relevánsak. Ezeknek legfőbb tanulsága a vizsgált korszakon végig egyértelmű. A protestáns iskolák voltak a keresztény iskolát kereső vagy elfogadó zsidó tanulók legfőbb befogadó közegei, míg a többségi katolikus iskolák mindig látványosan alulreprezentáltak voltak ebből a szempontból. Különösen feltűnő a vészorszakot túlélő maradék zsidó tanulók kivonulása a katolikus iskolákból és viszonylagos átvándorlása a protestáns intézményekbe. Ugyanez az elfordulás a katolikus kapcsolatokból 1945 után megfigyelhető az átmenetileg (1948-ig) intenzív „áttérésekben”¹³ vagy a zsidó–keresztény vegyes házasságok¹⁴ terén is. A zsidóságtól való eltávolodás modelljében tehát a protestáns opció mindenképp döntő szerepet játszott a „disszimuláció” és a keresztény miliókben való integráció több területén.

Ami az 1. táblázat részleteit illeti, itt még több pontosító megjegyzést kell tenni. A reformátusok túlsúlya a zsidó iskolaválasztásban, szemben az evangélikusok viszonylag gyengébb szereplésével az utóbbiak iskoláinak

¹³ Lásd erre egy másik könyvemben bemutatott részletes adatokat: KARÁDY 2001, 270–272. o.

¹⁴ Lásd megjelenés alatt álló tanulmányomat: KARÁDY 2014. Lásd ugyanerre: KARÁDY 1997, 296–299. o.

szétszórtságával és objektív ritkaságával is magyarázható. Ez különösen vonatkozott a trianoni országra, amelyben az evangélikusok iskolai veszteségei jóval meghaladták a többi nagyobb felekezetét. 1910-ben még az evangélikus népiskolák az összes 7,8 százalékát tették ki,¹⁵ 1937-ben már csak 5,7 százalékát¹⁶ és az átmenetileg megnagyobodott ország területén 1941-ben mindössze 4,1 százalékot.¹⁷ Ebbe a hézagos iskolai hálózatba értelemszerűen nem iratkozhattak be nagy számban zsidó tanulók. Annál kevésbé, hogy például 1919 előtt az evangélikus elemik nem kis része – mintegy ötöde – Erdélyben működött, ahol igen gyér volt a zsidó lakosság. Ráadásul ekkoriban az evangélikus iskolák és tanulók túlnyomó többsége – 1914-ben nem kevesebb mint háromnegyede¹⁸ – nem volt magyar nyelvű, így az érvényesülésüket a magyar nemzetépítés vonzáskörében kereső zsidó családok számára nem tölthettek be a kizárólag magyar református iskolákhoz hasonlítható asszimilációs közvetítő funkciót.

Ez utóbbihoz hasonló okból találni mindig sokkal kisebb arányban zsidó tanulókat az „egyéb” keresztény elemikben, mint ahogy ezek befogadóképessége ezt indokolta volna. E jórészt román, szerb vagy rutén, esetleg horvát – s csak töredéknyi arányban erdélyi magyar unitárius – iskolák látogatása az érintett családok semmifajta társadalmi integrációs igényét nem elégítette ki, innen viszonylag csekély vonzerejük a zsidó iskolai közönség számára.

2. táblázat. Keresztény tanulók izraelita népiskolákban vallás szerint Magyarországon (válogatott évek, 1910–1946)

Év	Római katolikus	Református	Evangélikus	Más	Összesen	Nyers szám	Összes tanuló izr. iskolákban	Keresztény tanulók %
1910/11	66,6	14,8	12,3	6,3	100,0	2341	33 707	7%
1920/21	58,8	27,3	6,2	3,2	100,0	1174	17 633	6,7%
1923/24	56,4	31,4	8,2	4,0	100,0	926	14 025	6,6%
1929/30	30,4	44,5	11,1	14,0	100,0	506	13 716	3,6%
1934/35	27,3	40,4	11,0	21,2	100,0	245	12 155	2,2%
1937/38	38,1	33,8	11,3	16,7	100,0	257	11 460	2,2%
1941/42	32,6	34,7	24,5	6,1	100,0	49	18 580	0,3%
1946/47*	100,0	–	–	–	100,0	4	2 268	0,2%

* Elemi népiskolák és általános iskolák együtt

A második táblázat elemzése – mely az előbbinek logikai és értelemszerű pendant-ját képezi – azért problematikus, mert a látszólagos párhuzamosság ellenére tulajdonképpen az előbbihez képest az iskolai piac e zsidó hitközségek által fenntartott szelete egészen más körülmények között működött, mint a keresztény iskolák. Zsidó tanulók keresztény iskolába alapvetően két okból jártak: egyrészt akkor, ha a helységben nem volt más iskola. Ez előfordulhatott bárhol az országban, hiszen a felekezeti megosztottságnak a feudális viszonyokból örökölt formái – a *cuius regio, eius religio* elvének

¹⁵ *Magyar statisztikai évkönyv* 1911, 348. o.

¹⁶ Uo. 1938, 276. o.

¹⁷ Uo. 1942, 209. o.

¹⁸ Uo. 1915–1918, 184. o.

alkalmazása – egy-egy földesúr teljes birtokának népét azonos egyház karámbába terelte és ott is tartotta. Másrészt akkor, ha a zsidó családok asszimilációs stratégiájukhoz a keresztény iskolai integráció közvetítését vették igénybe. A keresztény iskolába való beiratkozáshoz azonban az érdekelt egyházi hatóságok jó szándéka, befogadó felvételi politikája is kellett, amelyet távolról sem lehetett adottnak tekinteni, különösen a „keresztény kurzus” alatt. Fordítva az indokok és a körülmények egészen mások voltak. Keresztények azért kereshették a zsidó iskolába való felvételt, mert azokban átlagosan a többenél jobb volt a felszerelés (például a könyvtári, szakszertári ellátottság),¹⁹ az oktatók képzettsége és motiváltsága, ami megfelelt magasabb fizetésüknek is. Ezenkívül elképzelhető, hogy egyes radikálisan hagyománytörő, elvilágiasodott, de keresztény eredetű liberális csoportok ezzel is demonstrálni akarták szembenállásukat a zsidó polgártársaik elkülönítését és megbélyegzését elfogadó vagy egyenesen szorgalmazó közhangulattal a judeofób hisztéria kitörésének vagy utóéletének korszakaiban, lett legyen ez a tisztaeszlári rágalomper utáni években vagy a „keresztény kurzus” alatt. A zsidó iskolákba beíratott keresztény gyerekek egy része származhatott vegyes házasságból is. A zsidó háttérű szülő néha ezzel is próbálhatta kompenzálni azt, hogy az esetleg rákényszerített reverzális miatt leszármazottját ugyan meg kellett kereszteltetnie, de további képzésében már a zsidó iskola értékvilágát is megkísérelte érvényre juttatni. A nyilvános jogú, állami tantervet követő zsidó iskolák minden bizonnyal jobban közvetítették a vallási tolerancia és a szabadelvű modern nemzetállam polgári értékeit, mint némely keresztény megfelelőik, amelyekben egy zsidó fiú esetenként antiszemita atrocitásnak is ki lehetett téve tanulótársai vagy akár tanárai részéről. Keresztény diákok zsidó iskolába való beírása minden bizonnyal ilyen természetű értékválasztással ért fel az érdekelt családokban. Helyenként az is előfordulhatott allogén nemzetiségi többségű területeken, hogy magyar ajkú vagy gyermekeiket a magyar asszimiláció irányában orientáló nemzetiségi családok azért jelentkeztek be a zsidó iskolánál, mert helyileg ezek közvetítették a magyar kultúrát, szemben – főképp az 1907-es Lex Apponyi előtt – a még zömmel nem magyarul oktató nemzetiségi iskolákkal. Itt érdemes emlékeztetni arra, hogy a nyilvános jogú zsidó iskolák képezték az első s a dualista korban tulajdonképpen egyetlen eredetileg allogén hálózatot, amely – egyfajta intézményes „önasszimiláció” segítségével – az utolsó előtti századvégen már felsorakozott a mindig is magyarul működő református és unitárius iskolák mellé. 1904-ben még a római katolikus iskolák 36 százaléka, az evangélikusok 68 százaléka, valamint a görög katolikusok 91 százaléka nem volt magyar, nem beszélve a görögkeletiekéről (ahol mindössze 5 magyar nyelvű iskolát mutattak ki az 1728-ból). Ezzel szemben ugyanakkor a zsidó iskolák közül csak 9 százalék oktatott más nyelven, de ezek közül is mindegyik segédnyelvként használta a magyart.²⁰

A 2. táblázat értelmezését szintén érdemes az utolsó oszloppal kezdeni. Ennek a jelentése azonban más, mint az előző táblázatban, hiszen csak az érintett iskolák közönségében való keresztény részvételt fejezi ki. Az egész keresztény tanulóiifjúságnak az itteni számoknál sokkal csekélyebb töredéke járt izraelita iskolába, például 1910-ben 1,2 százaléka,²¹ 1923-ban 1,9 százaléka,²² s a későbbi években ez a szerény arány is rohamosan apadt. Világos ebből az, amit az adatok ismerete nélkül is gondolni lehetett, hogy zsidó iskolába csak egészen kivételesen jártak keresztények, nem úgy, mint fordítva, ahogy ezt az 1. táblázat mutatta. Ennek azonban nem kizárólag a zsidóság és a zsidó intézmények társadalmi különállása – s a „keresztény kurzus” alatti gyakori megbélyegzése – volt az oka. Mindenképp hozzájárult ehhez magának a mindenkori iskolahálózatnak a szerkezete vagy, ha úgy tetszik, morfológiája is. A zsidó iskolák

¹⁹ Lásd erre nézve tanulmányomat: KARÁDY 2002b, 193–201. o.

²⁰ *Magyar statisztikai évkönyv* 1905, 350. és 352. o.

²¹ Uo. 1911, 353. o.

²² Uo. 1923–1925, 234. o. Az utolsó két arányszám különbsége is azt jelzi, hogy a Kárpát-medence közepén elhelyezkedő trianoni országban a zsidóság viszonylagos társadalmi integrációja még a „keresztény kurzus” ellenére is sikeresebbnek volt tekinthető általában, mint a régió 1919-ben elcsatolt periferiáin.

objektív jelenléte ugyanis elenyészően ritka volt keresztény megfelelőikhez képest az iskolai piacon, alig haladva meg 1919 előtt (az évekkel igencsak változóan) az összes iskola kb. 4 százalékát, azután inkább csak 2 százalékát, 1942-ben mindössze 1,3 százalékát.²³ De a keresztény diákok még így is láthatóan sokkal kevésbé keresték a beiratkozást a zsidó iskolákban, mint ahogy ezt ezek száma igazolta volna. Ráadásul összehasonlíthatatlanul kevésbé, mint a zsidó tanulók a keresztény iskolákat. Ennek a helyzetnek – itt is tegyük hozzá – egyik összetevője az volt, hogy nemigen fordulhatott elő, hogy helyben ne lett volna más beiskolázási lehetőség, mint a zsidó iskola (mint ahogy ez megesett a polgári iskoláknál), amíg fordítva, egyes falvakban az elszigetelten élő zsidó családoknak gyakran nem volt más választásuk, mint a helyi keresztény iskola. Keresztény gyerekek zsidó iskolába járatásakor tehát csak szándékosan, elkötelezetten és céltudatosan „ellenkonformista” iskolaválasztásról lehetett szó. Ez az adat talán segíthet kirajzolni a honi társadalom felekezeti legtoleránsabb s valószínűleg politikailag is legliberálisabb rétegeinek legsós, s mint látható, elenyészően alacsony statisztikai határát. Azokét, akik az uralkodó konszenzussal szemben vállalták gyermekeik számára nemcsak azt, hogy iskolaválasztásukban elutasítsák a többség által javasolt s normálisnak tekintett saját felekezeti nevelést, de ezen túl a semlegesnek tartott közületit is. Ezzel magukra vették az uralkodó közvéleményben elítélt nem keresztény iskoláztatás ódiumát. Érthető, hogy ezen választás híveinek számaránya a „keresztény kurzus” nyomása alatt összezsugorodott és a zsidó törvények éveitől kezdve gyakorlatilag lenullázódott.

Ami a résztvevők felekezeti megoszlását illeti, itt is megtalálni a viszonylagos protestáns túlsúlyt, bár ez nem érvényesült annyira kiemelten, mint az előző táblázatban. 1910-ben még a katolikusok is népességi arányuk felett voltak képviselve a zsidó iskolákban, akárcsak az evangélikusok (bár a reformátusok ekkor nem), minden bizonnyal azért, mert az ország népességének mintegy negyedét képező keleti keresztények a többieknél is ritkábban, gyakorlatilag egyáltalán nem küldték gyermekeiket zsidó iskolákba. Ez a túlnyomóan román, szerb vagy rutén népesség azért is idegenkedhetett a zsidó iskoláktól, mert ezek a 19. század végétől már majdnem kizárólag magyarul oktattak, s a zsidóktól való elhatárolódást a nyelvi-etnikai, kulturális és vallási távolság mellett a társadalmi-vagyoni osztálykülönbségek is erősebben táplálták, mint a zsidókat a magyaroktól vagy a németektől elválasztó körülmények. A trianoni országra vonatkozó adatok azonban már egyértelmű protestáns túlképviseltséget mutatnak, szemben a katolikus tanulók jelenlétének egyre súlyosabb deficitjével. Feltűnő még, hogy míg az 1920-as évekig a nagy nyugati keresztény egyházakhoz tartozókon kívüliek alig kerestek fel zsidó iskolákat, a „keresztény kurzus” későbbi éveiben feltűnően megnő ebben a töredéknyi és egyre zsugorodó tanulóárdában az „egyéb” keresztény csoportok részaránya. Elképzelhető, bár ezt csak további célzott kutatás tudná igazolni, hogy ezek a keresztény tanulók egyre nagyobb hányadukban sorolhatók az elszaporodó szekták, az el nem ismert s alkalomadtán hatóságilag üldözött felekezetek hívei közé, nem beszélve a világháború éveiben megszorodó zsidó–keresztény frigyekből született nemzedékek iskolázási korbá erő tagjairól.

Összefoglalva eredményeinket, a zsidó–keresztény iskolai cserekapcsolatok minden vonatkozásban lényegesen nagyobb közelséget engednek feltételezni az érintett zsidó és protestáns családok között, mint a római katolikusok viszonylatában. Bármilyen jól objektíválható ez a különbség, nem szabad azonban elfelejteni, hogy ezek a kapcsolatok az elemistáknak számszerűen igencsak marginális töredékét mozgósították. Ha a zsidók és más felekezeti csoportok közötti távolság történelmi alakulásának globális becslésére törekszünk, mindenképp számba kell venni a kollektív magatartási formák, attitűdök és értékválasztások másfajta területeit is. Közöttük bizonyos mértékig statisztikailag is demonstrálhatók a vegyes házasságok, a felekezeti váltás, a városiasodás, a közös szakmai fórumokat teremtő polgári mobilitás vagy a lakóhelyi együttélés idevágó sajátosságai, nem beszélve a felsőbb iskolázás piacain (a polgári iskolákban, a gimnáziumokban, a reáliskolákban és a tanítóképzőkben) megfigyelhető zsidó–keresztény kötelékekről, melyek egyes aspektusairól máris

²³ *Magyar statisztikai évkönyv 1943–1946*, 256. o.

oknyomozó tanulmányok állnak rendelkezésre. Ez utóbbiakra nézve egyébként saját munkáimban is sikerült kimutatni a viszonylag kiemelten erős zsidó–protestáns kötődést, különösen ami a zsidó középiskolások nagy súlyát illeti az evangélikus gimnáziumok diákságában a vészkorszakig (lásd KARÁDY 2000). De ebben az összefüggésben fontos lenne elemezni az érintett felekezeti népségeket és hatóságok politikai beállítottságának tényeit egyes, szempontunkból „érzékeny” történelmi konjunktúrákban, például a politikai antiszemizmus zászlóbontásakor a tiszaszlári krízis előtt és után vagy az 1894–96-os szekularizációs („valláspolitikai”) törvényhozás alkalmával (amikor is a katolikus hierarchia egyértelműen elutasította, míg a protestáns képviselők rendre támogatták a zsidó integráció szempontjából is kedvező törvényeket), majd a „keresztény kurzus” kiépülése idején (amikor Prohászka katolikus püspök a *numerus clausus* ötletgazdájának és legfőbb parlamenti szószólójának szerepét töltötte be). Hasonlóan perdöntő lehetne összevetni ezeknek az elemzéseknek a tanulságait egyrészt a honi liberalizmus, polgári radikalizmus és az ezekből kinövő mozgalmak (így a Galilei Kör, a Társadalomtudományi Társaság különböző alakzatai, a szabadkőművesség, a *Nyugat* olvasótábora stb.), másrészt a protofasiszta vagy 1919 után azzá váló kezdeményezések (Vitézi Rend, Turáni Társaság, 1919–20-as egyetemi zászlóalj, MONE – Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, MÜNE – Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete stb.) személyzetének felekezeti megoszlására vonatkozó vizsgálatokkal. Csak ilyen kutatások hozamának szintézise engedheti meg, hogy a zsidók és keresztények közötti viszonyok történelmi természetének fentebb is érintett s a honi társadalomtörténetben máig hatóan nagy jelentőségű kérdéseire megnyugtatóan kiegyensúlyozott választ lehessen megkísérlni.

Hivatkozott művek

Magyar statisztikai évkönyv. Budapest, 1905, 1911, 1915–18, 1923–25, 1926, 1938, 1942, 1943–46.

KARÁDY Viktor 1997. *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* Cserépfalvi Kiadó, Budapest.

KARÁDY Viktor 2000. Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1867–1944). In: uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* Replika Kör, Budapest. (Replika könyvek 6.) 169–192. o.

KARÁDY Viktor 2001. *Önazonosítás és sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Új Mandátum, Budapest.

KARÁDY Viktor 2002a. *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Múlt és Jövő, Budapest.

KARÁDY, Viktor 2002b. 'The People of the Book' and Denominational Access Differentials to Hungarian Primary School Libraries in the Early 20th Century. In: *Jewish Studies Yearbook 2000/2001.* Central European University, Budapest. 193–201. o.

KARÁDY Viktor 2014. A gyengéd érzelmek és a sorsközösség-választás időbeli logikája a zsidó–keresztény házasság mozgalom alakulásában Budapesten (1895–1947). In: *Ki szereti a zsidókat?* Szerk. Mózes Endre. Noran Kiadó, Budapest. (Megjelenés alatt.)

Karády Viktor (1936) a francia CNRS (Nemzeti Kutató Központ) emeritus kutatási igazgatója és a budapesti Közép-Európai Egyetem Történelem Tanszékének tanára. Főbb kutatási területe a közelmúltban a többnemzetiségű közép-kelet-európai régiók történelmi elitképzése. E témában nagyobb kutatási programot vezetett az Európai Kutatási Tanács anyagi támogatásával a magyarországi, a szlovákiai, az erdélyi, a vajdasági, az észtországi és a lettországi egyetemi és főiskolák népességéről a 20. század első felében.

Evangélikus egyházi vezetők és a vészorszak

Tóth
Károly
István

Nehéz, fájdalmas téma egyházunk akkori vezetőinek a holokauszt idején tanúsított magatartását vizsgálni. Mégis fontosnak tartom, hogy szembenézzünk a kérdéssel. Írásomban szóbeli megnyilatkozásokat vizsgállok, így ezek a sorok a Sztéhlo Gábor* munkásságáról szóló cikkel, a tettekre emlékezéssel kiegészíthetik egymást. Elsősorban az evangélikus püspököknek a holokauszt idején a zsidósággal kapcsolatos megszólalásait igyekszem egymás mellé állítani.

Elsőként fontosnak tartom megvizsgálni a püspökök felszólalásait a zsidótörvények felsőházi vitájában. Kiemelt jelentőségűek ezek a megszólalások, hiszen ezekben az evangélikus egyház törvényhozási képvisellete valósult meg.

Az első zsidótörvény országgyűlési vitájában, 1938 májusában Raffay Sándor bányakerületi püspök felszólalt a felsőházban. Általánosságban kifejezte egyetértését, sőt a törvény szükségessége miatt a zsidóságot tette felelőssé: „Megakadályozhatta volna előzetes magatartásával és így nem kényszerített volna bennünket arra, hogy ezzel a javaslattal foglalkozzunk.” Két ponton viszont kis mértékű bírálatot fogalmazott meg a törvénytervezet szigorúságával szemben: a törvény hatálya alól felmentő áttérés dátumát egy hónappal későbbre toltá volna ki (1919. augusztus 1. helyett 31.), és nem írta volna elő, hogy 1919 óta ugyanazon felekezet tagjának kell lennie az áttértnak, csak annyit, hogy „azóta állandóan keresztyén vallásban él”. Úgy értelmezte, hogy a törvény nem csökkenti a keresztséget, az áttérés értékét: „a keresztyénné létel tényét ez a törvényjavaslat abszolúte nem érinti: aki egyszer megkeresztelkedett, az keresztyén, bármelyik ágazatába tért is be a keresztyén közösségnek.” Fenntartásai ellenére kijelentette, hogy elfogadja a törvényjavaslatot.¹

A második zsidótörvény országgyűlési vitájában, 1939 áprilisában is Raffay püspök szólt az evangélikus egyház képviselőjében. Szavai szerint ezt a törvényt az élet kényszerítette ki. Ekkor is azt hangoztatta, hogy maga a zsidóság volt az egyik oka annak, hogy foglalkozniuk kell ezzel a törvénnyel. Hosszú történeti visszatekintés során ezt a véleményt a numerus claususra is kiterjesztette: „többen azt a javaslatot tettük a zsidó vezető férfiaknak [...], hogy a vörös uralomban irányítólag résztvevő zsidó elemekkel a szellemi, lelki, erkölcsi kapcsolatot teljesen megtagadják és éppen úgy a Galíciából akkor már tömegesen beözönlő zsidók befogadása ellen, a hazai zsidóság saját hitele és nyugalma érdekében is tiltakozzék. Meg vagyok arról győződve, hogy ha ezt a mi akkori jóakarató, testvéries és magyar lélekből fakadó javaslatunkat az izraelita hitközség vezetői és általában a zsidóság vezetői elfogadták volna, a numerus clausus törvénye se született volna meg, mert hiszen itt a magyar lélek az antiszemitizmust sohasem táplálta, erősítette és dédelgette.” Javaslatot tett a törvény kiegészítésére egy bevándorlási szakasszal, ami meggá-

* A Sztéhlo Gábor gyermekmentő tevékenységéről szóló írás Merényi Zsuzsannától várhatóan őszi lapszámunkban jelenik meg.
– A szerk.

¹ Felsőházi napló 1938, 306–307. o.

tolná a zsidók idemenekülését: „abban van veszedelem Magyarországra nézve, ha esetleg az ott háborgatott vagy kiüldözött zsidók ide fognak ránc szakadni és szaporítják azt az elemet, amely a magyar nemzet szempontjából nem kívánatos és ebben a tekintetben ennek csakugyan gátat kellene vetni.” Az első zsidótörvénnyel ellentétben itt már

Az Országház és a Kossuth tér az 1940-es években

egyértelműen az áttérés, a keresztség leértékelését érte tetten a törvény szövegében: „én azzal a ténnyel szemben, hogy már egy évtized óta keresztyén embereket most a törvényjavaslat zsidóknak minősít, igazán tanácstalanul állok. [...] minket, a keresztyén egyházak embereit rendkívül nehéz helyzetbe hoz ez a törvényjavaslat azért, mert a hozzánk tartozó, hozzánk idomult, a mi világnézetünket elfogadó és valló, a teljes asszimiláció készségét minden tekintetben kifejezésre juttató volt zsidókat, akik ma keresztyének, nem tudunk megvédelmezni egy törvénynek olyan káros kihatásai ellen, amelyekkel szemben megvédelmeznünk kötelességünk volna.” Részben amiatt sérelmezte a törvény szigorúságát, mert meglátása szerint így gátolhatja az asszimilációt: „ha a keresztyénség érdekében akar ez a törvény intézkedni, akkor a keresztyénség érdekeit minden tekintetben, tehát a zsidók jogos, természetes felvétele és beolvadása tekintetében is

tartsa tiszteletben.” Komoly szemléletbeli különbség is tetten érhető már ebben a beszédben: „...a törvényjavaslatot én azért tartom nagyon fájdalmasnak és aggasztónak, mert jobban szerettem volna, ha nem a zsidók ellen, hanem kizárólag csak a keresztyén magyarság mellett szólana ez a törvényjavaslat.” Fontosnak tartotta emlékeztetni a kormányzat képviselőit arra a bizottsági ülésen elhangzott ígéretre, miszerint a törvény által lehetővé tett birtokelkobzás nem fog minden esetben megtörténni. Ezekkel a szavakkal összegezte álláspontját: „Lelkemnek bizonyos nyugtalanságával, bizonyos jogos aggodalmával fogadom el a törvényjavaslatot.” Beszédének zárómondataiból pedig különös módon egyrészt rendkívül komor háttér sejlik fel, másrészt talán naivnak nevezhető remények: „... tisztelettel arra kérem az én zsidó, vagy zsidóból keresztennyé lett polgártásaimat, elégedjenek meg most ezzel a törvényjavaslattal, nyugodjanak ebbe bele, a mai viszonyok között jobbat, többet kieszközölni, megállapítani nem lehet. Hiszem azonban, hogy ennek a végrehajtása folyamán az emberiesség, a józan állampolgári körütekintés és az állam vezetésével megbízottak nagy erkölcsi és államjogi felelőssége meg fogja találni azokat a módokat, amelyek lehetőleg kevesbítik az egyéni és a családi keserőségeket.” (Felsőházi napló 1939, 148–151. o.) Raffay püspök éves

jelentésében is hasonlóan nyilatkozott a második zsidótörvényről. Úgy érezte, sok jó evangélikus lelki életét és békés családi nyugalomát megzavarta. Szóvá tette azt is, hogy előkészítéskor nem egyeztettek az egyházak vezetőivel (lásd bányai kerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1939, 10. o.).

Kapi Béla dunántúli püspök is hasonló véleményt fogalmazott meg 1939-es püspöki jelentésében. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a törvény sok hasznos intézkedést tartalmaz, de vannak túl szigorú rendelkezései is. Az evangélikus egyházba történő áttérések értékelése kapcsán arra helyezte a hangsúlyt, hogy az egyháztól távol kell maradnia az emberhalászat gyanújának, és csak azt szabad befogadni, aki lelki indíttatásból kéri felvételét. Az áttérések esetében három-hat hónapos tanfolyamot írt elő lelkészei számára (KAPI 1939, 19–21. o.).

Túróczy Zoltán tiszai püspök is attól óvott, hogy az egyházat menedékhelynek játsszák ki (TÚRÓCZY 1939, 9. o.).

A második zsidótörvénnyel kapcsolatban tehát megállapítható, hogy bár az evangélikus püspökök komoly kritikákat is megfogalmaztak rendelkezéseivel szemben, összességében támogatták.

A soproni evangélikus hittudományi karra az 1940-es felvételi során négy zsidó származású fiatal is jelentkezett, egyiküket sem vették fel. A püspöki értekezlet 1940 októberében felülvizsgálta a hittudományi kar döntését, és utasította az intézményt, hogy a zsidótörvény korlátozását a karon a felvételi eljárás során ne alkalmazzák (lásd püspöki értekezleti jegyzőkönyv 1940. okt. 7., 1–2. o.).

A harmadik zsidótörvény felsőházi vitájában, 1941 júliusában Kapi Béla dunántúli püspök szólalt fel az evangélikus egyház képviselőjében. Határozottan leszögezte, hogy a törvénytervezetet általánosságban sem tudja elfogadni, mert az a házasságot faji alapra helyezi, és semmibe veszi a keresztség szentségét. Kijelentette, hogy „a nemzet gondolatában nem a faji gondolat az első” (Felsőházi napló 1942, 293–295. o.). Ezzel a felszólalással tehát elérkezett az a pont, amikor az evangélikus egyház képviselője egyértelműen szembehelyezkedett az állami iránnyal.

Az egyetemes egyházi közgyűlés 1943. decemberi ülésén egységes szabályozást fogadott el az áttérők immár gyorsított felvételéről. A legfontosabb kitételek szerint a jelentkezést kizárólag az érintett lakóhelye szerint illetékes lelkész veheti tudomásul; az áttérő oktatása egy hónapnál kevesebb ideig és húsznál kevesebb órában nem történhet; a keresztelezés istentiszteleten kívül is végezhető, de általában a templomban (lásd egyetemes közgyűlési jegyzőkönyv 1943, 53–54. o.). A szabályozás ekkori következetessége tehát összhangban állt a püspökök korábbi állásfoglalásaival.

Az áttért vagy áttérni akaró zsidók gondozására Raffay püspök 1944-ben zsidó-keresztény lelkészi kört állított fel Budapesten, a Rákóczi úti egyházközséghez kapcsolva. A tömeges jelentkezések korlátozására ekkor még azt rendelte el, hogy csak olyan zsidót lehet felvenni, akinek a családjában már van evangélikus, vagy aki életveszélyben van, vagy akit megbízható egyháztagok személyes felelősségüket vállalva ajánlanak (RAFFAY 1944, 1–2. o.).

1944. március 29-én a Sztójay-kormány három rendeletet adott ki, amelyek értelmében megszűnt a zsidók közmegebízása, zsidók háztartásában nem alkalmazhattak keresztényt, a zsidókat sárga csillag viselésére kötelezték. Az egyetemes egyházi elnökség április 5-én beadványt intézett a miniszterelnökhöz, amiben a keresztény zsidók részére mentesítést kértek a sárga csillag viselése alól, kérték a kereszténnyé vált családokban keresztények alkalmazásának engedélyezését és a keresztényeknek a Zsidó Tanács hatásköréből való kivételét. Április 2-án a bányai egyházkerület, április 6-án pedig a dunántúli kerület elnöksége tett hasonló tartalmú felterjesztéseket (FÜRJ 1991, 941–944. o.).

A zsidókat a zsidónak minősített keresztényekkel együtt 1944 májusától gettókba gyűjtötték, a keresztény lelkészek számára megakadályozták gettóba zárt híveik lelkigondozását. Az egyetemes egyházi elnökség újabb beadványban tiltakozott az ellen, hogy keresztény vallású személyeket is gettókba zárjanak a zsidókkal együtt. Sztójay Döme miniszterelnök május 10-én válaszolt a felterjesztésekre. Válaszában hangsúlyozta, hogy „a zsidókérdés nem vallási, hanem faji probléma”, és ezért a kormány nem lehet tekintettel a felekezeti hovatartozásra. Viszont azt a kérdést megfontolandónak nevezte, hogy az olyan családok, amelyekben csak az egyik szülő zsidó vallású, mégis alkalmazhassanak keresztényt.

A keresztény vallású zsidók számára a Zsidó Tanácson belüli alosztály felállítását tartotta jó megoldásnak. Az egyetemes egyházi elnökség választásában újra a Zsidó Tanácstól független szervezetet javasolt a keresztény zsidók képviselőit. Ekkor már azt is hangsúlyozták, hogy az egyháznak általában a gettósítással szemben komoly aggályai vannak. Hangot adtak azon aggodalmuknak, hogy netán sor kerülne a zsidók és keresztény vallású zsidók deportálására. Ennek lehetőségétől

óva intették a kormányt (uo. 944–946. o.). Ekkor tehát nemcsak a keresztény szentségének és a keresztényeknek a védelmében léptek fel, hanem a zsidók mellett is kiálltak.

1944. június 21-én a kilenc református és evangélikus püspök közös memorandumot írt alá, amelyet eljuttattak Sztójay miniszterelnöknek. Ebben már arról írtak, hogy egyes értesülések szerint a deportáltakat a végső megsemmisülés várja. Ezért felemelték szavukat a deportálás ellen. Elítélték az emberi méltóság, irgalmasság és igazságosság megsértését. Tiltakoztak az ellen is, hogy megkereszteltek is zsidónak minősülnek. Kilátásba helyezték, hogy ha nem lesz fogantatja bizalmas szavuknak, akkor a közvéleményhez fordulnak. A miniszterelnök a memorandum átnyújtásakor tagadta a deportálás és a népirtás tényét, és csak néhány túlkapást ismert el. Az egyházi elnökség kérte a miniszterelnököt, hogy zsidó származású keresztény gyermekeket ne vigyenek el, hanem protestáns szeretetintézményekben helyezhessék el őket (uo. 946–947. o.).

Kapi Béla püspök visszaemlékezése szerint „az egyházi közvélemény a zsidótörvények végrehajtását illetően nem volt egységes”. Voltak, akik helyesléssel fogadták a történeteket. De miután egyre több kegyetlenkedést tapasztaltak meg, állítása szerint az egyházi közvélemény majdnem egységesen a keresztény zsidók mellé állt. Az egyházi vezetők levelezését és telefonbeszélgetéseit a hatóságok ellenőrizték (uo. 947–948. o.).

A protestáns püspökök a gyülekezeteknek küldendő közös pásztorlevelet állítottak össze. Ebben beszámoltak a kormánynak benyújtott közös memorandumról, és arról, hogy nem látják annak eredményét:

„Ebben az emlékiratban reámutatott azokra az eléggé nem sajnálható eseményekre, amelyek a magyarországi zsidóság elkülönítését és elszállítását kísérik, akár kereszténynek, akár nem. [...] a zsidókérdés megoldásának ez a módja Isten örök erkölcsi törvényébe ütközik. [...] kárhoztassunk minden olyan elbánást, amely az emberi méltóságot, az igazságosságot és az irgalmasságot megsérti és az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét idézi népünk fejére. Ugyanakkor kérve kértük a magyar királyi kormányt, vessen véget a kegyetlenkedéseknek [...] Fájdalommal kell megállapítanunk, hogy könyörgésünk eredményét nem látjuk.”

A pásztorlevél kiadását és szétküldését viszont a kormány megakadályozta. Ehelyett csak egy rövid, semmitmondó közlemény felolvasására nyílt lehetőség. Hasonló sorsa jutott ez a pásztorlevél, mint Serédi Jusztinián hercegprímásé (uo. 948–950. o.).

Az egykori főrendi, majd felsőházi ülésterem, ma Kongresszusi terem

A kormányzattal folytatott tárgyalás szinte teljesen eredménytelen maradt. A következő hónapokban még a zsidónak minősített és deportált presbiterek hazahozatalát igyekeztek elérni Horthy Miklós kormányzón keresztül (KAPI 1944).

Raffay püspök 1944 októberében írt éves jelentésében sérelmezte, hogy az állam a zsidókkal kapcsolatban merev faji álláspontra helyezkedett. Súlyos hibának tartotta, hogy a kormány nem hallgatta meg a keresztény egyházak vezetőit, ezért „egyoldalú intézkedéseikért majd ők viselik az erkölcsi felelősséget”. A kormányintézkedéseket a már megkeresztelt egyházhivek gondozásának meggátolásával, Krisztus missziói parancsának hátráltatásával és érvénytelenítésével is vádolta (RAFFAY 1944, 2–3. o.). Kapi Béla püspök pedig még 1945 februárjában is levélben tiltakozott Szálasi Ferencnél a vegyes házasságban élők szétválasztása ellen (KAPI 1945).

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a nagy nyilvánosság előtt az egyház vezetése nem tiltakozhatott az embertelenség ellen, ezt a feltett szándékát a kormányzat rendre megakadályozta. Megrendítő, hogy több zsidóellenes állami lépést az evangélikus püspökök is támogattak, de ezzel együtt sokszor felléptek a zsidónak minősített keresztények és alkalmanként a nem keresztények védelmében is. Azt sajnos nem állíthatjuk, hogy mindent megtettek, amire lehetőségük lett volna, de érdemes odafigyelnünk azokra a szavaikra és tetteikre, amelyek igazabbak voltak több kortársukénál.

Hivatkozott művek

A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1943. évi december hó 3. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem, Budapest, 1943.

A bányai ágostai hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1939. évi szeptember hó 7-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Bányai Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület, Budapest, 1939.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. 3. köt. Athenaeum, Budapest, 1938.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. 4. köt. Athenaeum, Budapest, 1939.

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. 2. köt. Athenaeum, Budapest, 1942.

Püspöki értekezlet jegyzőkönyve. 1940. október 7. EOL II/2. Püspöki értekezlet jegyzőkönyvei.

FÜRJ Zoltán 1991. Az evangélikus egyház és a Holocaust. *Világosság*, 32. évf. 12. sz. december. 939–953. o.

KAPI Béla 1939. Püspöki jelentés a dunántúli evangélikus egyházkerület 1939. évi október hó 5. napján Kőszegen tartandó rendes közgyűlése elé.

KAPI Béla 1944. Levél a kormányzói kabinetirodának 1944. szeptember 8-án. EOL III/1. A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület iratai.

KAPI Béla 1945. Levél Szálasi Ferenc nemzetvezetőnek 1945. február 15-én. EOL III/1. A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület iratai.

RAFFAY Sándor 1944. D. Raffay Sándor bányakerületi evangélikus püspök jelentése az 1943–44. közigazgatási évről.

TÜRÖCZY Zoltán 1939. Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1939. évi szeptember hó 28-án Diósgyőrvasgyárban tartandó rendes évi közgyűlésére. EOL III/1. A Tiszai Evangélikus Egyházkerület iratai.

Tóth Károly István az Evangélikus Hittudományi Egyetemen teológus-lelkész szakon, az ELTE-n pedig történelem szakon végzett. 2009-től a Veszprém megyei Takácsiban és környékén szolgált lelkészként, 2014 óta a Soproni Evangélikus Egyházközség lelkésze. 2012 óta az Evangélikus Hittudományi Egyetem doktoranduszhallgatója.

Csepregi
Zoltán

Luther és a zsidók

Textus – kontextus – paratextus

Témámat az alábbiakban három megközelítésben vizsgálom: teológiailag, történetileg és politikai szempontból, ezeket a megközelítéseket nevezem textusnak, kontextusnak és (a filológiából kölcsönzött szakszóval) paratextusnak.

Luthernek a zsidósággal kapcsolatos nézeteit, vagy még népszerűbben megfogalmazva: Luther antiszemitizmusát hagyományosan teológiai kérdésként szokták vizsgálni. Ez jogos is, hiszen Luther nyilatkozatai teológiai művekbe ágyazva maradtak fenn, és gondolatai jól beilleszthetők az antijudaizmus mintegy kétezer éves keresztény hagyományába, mely, mondjuk, a Barnabás-levéltől Karl Barthig feszül. A teológiai értelmezés így lesz Luther antijudaizmusának textusa, azaz szövegteste. Az említett hagyományból Luther felhasznál bizonyos elemeket, például a mizantropia vádját, azaz hogy a zsidók embertársaik ellenségei, a romlásukra, az életükre törnek, más elemeket viszont tudatosan mellőz, mint például a vérvádat, azaz hogy a zsidók a keresztények vérért vennék mindenféle varázslatokhoz vagy rituális célokra. Ha teológiai értelemben tesszük föl a kérdést, hogy Luther antijudaistának vagy antiszemitának minősül-e, azaz vallási vagy faji alapon utasítja-e el a zsidókat, akkor a keresztség problémájára alapozva adhatunk erre választ. Hogyan viszonyul Luther a megkeresztelt, kikeresztelkedett zsidókhoz, keresztény testvéreinek tekinti-e őket, vagy továbbra is előítéletes marad velük szemben? Adataink meghatározó többsége a második esetre utal, a kereszténnyé lett zsidókkal szemben Luther kifejezetten bizalmatlan, kritikus, ellenséges. A keresztség kérdését használva lakmuspapírként tehát – hangsúlyozom: teológiai érvek alapján – Luther túllépve az antijudaizmuson egyértelműen antiszemitaként azonosítható.

A legutóbbi évtizedek kutatásában meghatározóan a történeti módszerek kerültek előtérbe. Ezt a tendenciát jelzi, hogy Thomas Kaufmann göttingeni professzor idevágó könyve (*Luthers „Judenschriften”: ein Beitrag zu ihrer historischen Kontextualisierung*) tíz év alatt három kiadásban is elkelt. Ha a teológia Luther kijelentéseinek tartalma, akkor a történet a keretük, a kontextusuk. A történeti értelmezés nem írja fölül, nem helyettesíti a teológiát, mégis kiegészítheti, árnyalhatja, új fénybe helyezheti. A kutatás többek között megállapította, hogy Luther élete legnagyobb részét, gyakorlatilag a teljes felnőttkorát „zsidótlan” környezetben töltötte, egy kivétellel (1526/27-ben) nem találkozott zsidókkal, és szintén egy kivétellel (1537-ben) nem intézte mondanivalóját zsidókhoz. Nem voltak közvetlen tapasztalatai, személyes kapcsolatai velük. Előszeretettel beszélt, írt a zsidókról, de szinte soha a zsidókkal vagy zsidókhoz.

Még ennél is súlyosabb megállapítás, hogy a bibliatudós és bibliafordító Luther – minden ellenkező tartalmú kijelentése dacára – még csak nem is ismerte, nem is olvasta a zsidók könyveit, vallási iratait. Információit (akár szóban, akár írásban) rendre másodkézből, keresztény közvetítőktől kapta, így aztán sokszor ült fel téves vagy megtévesztő híreszteléseknek. (A reformáció radikális irányzatai közé tartozó morva szombatosokat így zsidó prozelitáknak tekintette, holott ezek éppen Luther „egyedül a Szentírás” elvét a végsőkéig kiterjesztve

vetették el a vasárnapot és állították vissza a szombat megünneplését.) A zsidó írásmagyarázatot Nicolaus Lyra kommentárjából, a kabbalisztikát Johannes Reuchlintól, a vallási szertartásokat Antonius Margarithától vette. Luther hírhedt, sokat idézett, már saját munkatársai által is nehezményezett műve, *A zsidókról és hazugságaikról* például kétharmadában Margaritha 1530-ban megjelent könyvének (*Der ganz jüdische Glaub*) szövegét veszi át szinte egy az egyben.

A keresztség említett kritériuma is máshogyan értékelhető történeti háttérbe helyezve. A 15. század végén az Ibériai-félsziget szefárd zsidóságának jelentős részét, mintegy 200 000 embert vetettek alá kényszerkeresztségnek. Ezek a kitértek (*conversos, marranos*) jogilag ugyan kereszténynek minősültek, de régi vallásukat nem meggyőződésből hagyták el, sőt ahol tudtak, vissza is tértek a zsidó közösséghez. Luther korában Európa-szerte lehetett találkozni velük, hisz éppen a nagyobb szabadság reményében hagyták el szülőföldjüket főleg Németalföld vagy Itália irányában. A wittenbergi egyetem első héber professzora is egy ilyen marranus volt az 1520-as évek elején. Amikor tehát Luther általánosítva látszólagos, színlelt vagy álkeresztényeknek nevezi a kikeresztelkedetteket, akkor saját, nagyon is valós tapasztalataiból indul ki. Ez a történeti magyarázat ugyan érthetővé teszi Luther előítéleteit, de nem tehet minket velük szemben elnézővé. A textus és a kontextus, a teológiai és a történeti értékelés egyszerre igaz, egyik sem oltja ki vagy vonja kétségbe a másikat. Attól, hogy jobban értjük Luther magatartását és motívumait, még tény marad: átlépett egy határt azzal, hogy származási alapon tett különbséget a megkereszteltek között.

Luther antijudaista és antiszemita kijelentéseinek három évszázadon keresztül gyakorlatilag nem volt hatásuk, recepciójuk. Ez azt jelenti, hogy az összkiadásokban megtalálhatóak voltak, de senki sem olvasta őket. A negatív hatástörténetet kiválóan jelzi Johann Eisenmenger antiszemita alapműve, az *Entdecktes Judentum* (1700), amely egyáltalán nem tud Lutherről mint szellemi előfutárrol, nem próbál a tekintélyével takarózni. Luthert majd a 19. század második felében fedezik fel maguknak a modern politikai antiszemitizmus képviselői. Ezt az irányzatot nem a hagyományos keresztény antijudaizmus hívta életre, hanem a modernizáció. A modern antiszemiták (például Adolf Stoecker evangélikus lelkész) az iparosodás, a városiasodás és más nagy társadalmi átalakulások árnyoldalaiért azokat igyekeztek felelőssé tenni, akik a nyertesei voltak ezeknek a folyamatoknak, azaz az asszimilálódó zsidókat. Csak utólag igyekeztek nézeteiket alátámasztani a keresztény tekintélyekre való hivatkozással, és így jutottak el – miközben jól-rosszul kijegyzetelték az *Acta Sanctorum*tól kezdve a kánonjogi gyűjteményeken keresztül a klasszikusokat – Luther műveinek tárgymutatójához. Ezért nevezem paratextusnak, ráakódott funkciónak a politikai recepciót, hiszen kimutathatóan másodlagos a felhasználás: nem Luthert olvasva jutott valaki zsidóellenes nézetekre, hanem pont fordítva, eleve antiszemita megjegyzések után kutatva lapozta fel az összkiadásban a *Juden* tárgyszót. Az anyaggyűjtés előbb igénytelen, sokszor anonim brosúrákban látott napvilágot, s ebből a nyersanyagból szerkesztette a század végén Theodor Fritsch nagyhatású kézikönyvét (*Handbuch der Judenfrage*), melynek Adolf Hitler már a 29. kiadását olvasta. Fritsch könyvében kerekedett ki az a Luther-kép, melyre a nürnbergi per vádlottjai hivatkoztak, s mellyel mi is nap mint nap szembesülünk: „az első német antiszemita” (kinek pozitív, kinek negatív felhanggal).

Lehet ez az értelmezés történetietlen, erőszakolt, anakronisztikus, tendenciózus: tény, hogy mára ez is a textushoz tartozik, ráakódott, és a guanó szó itt már eufémizmus lenne. Akik számára Luther példakép vagy neve identitásképző hívószó – a *Credo* olvasói között biztos sokan akadnak ilyenek –, azoknak azzal a tudattal kell együtt élniük, hogy sok embertársuk számára ez a név szitokszó, vagy ami ennél is rosszabb, megint mások számára Luther olyasmiben példakép, amire ők maguk egyáltalán nem büszkén gondolnak. Ez az ellentmondásos érzés lehet kellemetlen, de semmiképpen nem botrányos vagy elviselhetetlen. Textus, kontextus, paratextus megférnek egy lapon, egymásból nyernek értelmet, egymásra utalnak.

Dusnoki-
Draskovich
József

Az ifjú Zsilinszky Mihály utazásai

Zsilinszky Mihálynak hosszú és tartalmas élet adatott meg.¹ 1838-ban, vagyis még az 1848/49-es forradalom és szabadságharc előtt született. Ifjúként az 1850-es években érték a legfontosabb impulzusok az osztrák kormányzat neoabszolutisztikus törekvéseivel szemben folytatott passzív ellenállás idején. Karrierje a kiegyezés után, az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között bontakozhatott ki. A tehetséges parasztfiúból neves értelmiségi, történész és akadémikus lett, aki jelentős szerepet játszott a közéletben és különösen az evangélikus egyházban. (Előbb a Békési, majd az Arad-Békési Egyházmegyében viselt felügyelői tiszte. 1898–1911 között a Bányai Egyházkerület felügyelője, 1911-től pedig világi elnöke lett. A Luther Társaságnak 1892–1911 között elnöke, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak 1903-tól alelnöke, 1907-től 1915-ig elnöke, azután ismét alelnöke volt.) Az viszont már kivételesnek számított akkoriban, hogy politikusként is karriert tudott befutni. Több ciklusban országgyűlési képviselőnek választották meg, az uralkodó 1889-ben Csongrád, 1892-ben Zólyom vármegye főispánjává nevezte ki, 1895-től 1905-ig a vallás- és közoktatásügyi államtitkár posztját töltötte be. Végül még láthatta az első világháború tragédiáját és a Monarchia széthullását. Utána már betegeskedett, és 1925. október 4-én elhunyt.

Zsilinszky a többségben evangélikus szlovákok lakta Békéscsabán született, amelynek a lélekszáma elérte a húszezret, de csak 1840-ben nyerte el a mezővárosi jogállást.² Édesapja szlovák származású, tekintélyes és módos parasztgazda volt (többször is bíró és egyházi gondnok), édesanyja, Patay Ilona visszavonult családjának élt. Az apa taníttatta a fiút, azt remélve, hogy evangélikus lelkész lesz belőle, és így a társadalmi felemelkedés hagyományos útját fogja járni. Az elemi iskolai osztályok után a szarvasi evangélikus főgimnáziumban végezte tanulmányait kitűnő eredménnyel. A gimnázium 1843-tól, Vajda Péter igazgatói működése eredményeként virágzott föl, tehát Zsilinszky színvonalas képzésben részesült. 1858-tól a pesti egyesült Protestáns Teológiai Akadémián folytatta tanulmányait, amelyet három évvel korábban állítottak fel. Zsilinszky visszaemlékezve kiemelte, hogy milyen szívélyes baráti kapcsolat volt a két alapító, az evangélikus Székács József és a református Török Pál között, akik még egymás szószékén is prédikáltak felváltva. Ezekben az években az osztrák önkényuralommal szembeni passzív ellenállás eseményei (Bach belügyminiszter menesztése, Bajza és Széchenyi temetése, megemlékezés Kazinczyról, Berzsenyiről) és az 1859 őszén kibocsátott úgynevezett protestáns pátens elleni küzdelem, amelyben tanáraik, Székács, Török és Ballagi Mór mellett a diákok is részt vettek, egy életre meghatározóak voltak számára.

Zsilinszky a szokásos peregrinációval fejezte be tanulmányait. 1860. október 17-től a hallei Martin Luther Egyetemen végzett egy szemesztert, majd egy továbbit 1861. április 23-tól augusztus 13-ig a berlini Friedrich Wilhelm Egyetemen.³ Mindkét akadémián a teológiai fakultásra iratkozott be; teológiai, egyháztörténeti és bölcsészeti kurzusokat vett fel. Barátai a híres történész, Johann Gustav Droysen és a szintén neves nyelvtörténész, Franz Bopp

¹ Zsilinszky életrajzának adatai és összefoglalása, valamint a róla szóló irodalom: DUSNOKI-DRASKOVICH 2008.

² ERDEI 1986, 81. o. és HAAN 1991, 19. o.

³ SZÖGI 2001, Nr. 382. és 4562.

előadásait is látogatták. Talán Zsilinszky is meghallgatta egy-két előadásukat, de ennek a jegyzeteiben nem maradt nyoma. Barátaival, Győry Vilmossal és Benka Gyulával Friedrich Ludwig Georg von Raumer középkor-történeti előadását akarta látogatni, azonban Raumer az első órán elfoglalt gyűlölettel beszélt a középkori magyarokról, ezért otthagyták az előadását. Zsilinszky egyébként arról tudósít, hogy 1861-ben Berlinben őszinte rokonszenvvel fogadták a magyarokat: „Bárhon jöttünk össze a német atyafiakkal, mindenütt politizáltunk; ők is, mi is szidtuk a zsarnok osztrákokat.”⁴ (A német egység ügye miatt kezdett erősödni a porosz–osztrák ellentét.)

Figyelemre méltó az a tény, hogy éppen ezekben az évtizedekben (1850–1874) látogatta a legtöbb Békés megyei diák (137 fő) a külföldi egyetemeket. Később már több lehetőség kínálkozott arra, hogy magyarországi egyetemeken és főiskolákon tanuljanak. Az evangélikus vallású diákok természetesen főként a német egyetemeket (Halle, Jena, Göttingen, Erlangen stb.) keresték fel. 1810-ben történt megalapítása után hamarosan a berlini egyetem lett a legnépszerűbb (SZÖGI 2010). Zsilinszky apósa, Haan Lajos békéscsabai evangélikus lelkész és történész 1841-ben a jénai és a berlini egyetemen folytatott tanulmányokat, tehát szintén egy nagy múltú és egy új egyetemet választott. 1844-ben pedig publikált egy könyvecskét *Jena Hungarica* címmel, amely 1249 Jénában tanult magyar diák életrajzi adatait tartalmazta (HAAN 1858).

A következőkben Zsilinszky három korai utazásáról fogok beszámolni, amelyek során útinaplót írt. Az első utazására Berlinből indult (augusztus 13. után), és a német területeken keresztül Svájcba, majd onnan Ausztrián át tartott haza. Tehát ez az utazás még a külföldi egyetemjárás, a peregrináció részét alkotta. A költségeket nyilvánvalóan Zsilinszky édesapja fedezte. (Igyekezett azonban mielőbb állást is találni a fiának, aki még Berlinben tartózkodott, amikor édesapja értesítette arról, hogy megválasztották a szarvasi gimnázium tanárává.) A második utazás során, 1862 nyarán a Felvidéket járta be. Végül 1864-ben Észak-Itáliába és Svájcba vezetett az útja. Ebben az évben nevezték ki rendes tanárrá, ami jelentős fizetésemeléssel járt, de még Lányi Gusztáv tanártársától is száz osztrák forintot kellett kölcsönkérnie. Ez egy hosszabb utazás volt, amelynek alkalmával több hetet töltött „Svájc Athénjában”, Zürichben. (Pestről elindulva július 14-én ért Triesztbe, az utolsó dátum augusztus 24. Zürichben.)⁵ A későbbiekben természetesen még több ízben járt külföldön, így például 1877-ben és 1888-ban Itáliában, ahol fölkereste – mint a politika egyik „élő emlékművét” – ifjúkora ideálját, az emigrációban élő Kossuth Lajost is. Legalább egyszer járt Franciaországban, Angliába sajnálatára csak eléggé későn, 1908-ban jutott el egy gazdasági tanulmányút résztvevőjeként, amelyet az Országos Magyar Gazdasági Egyesület szervezett.

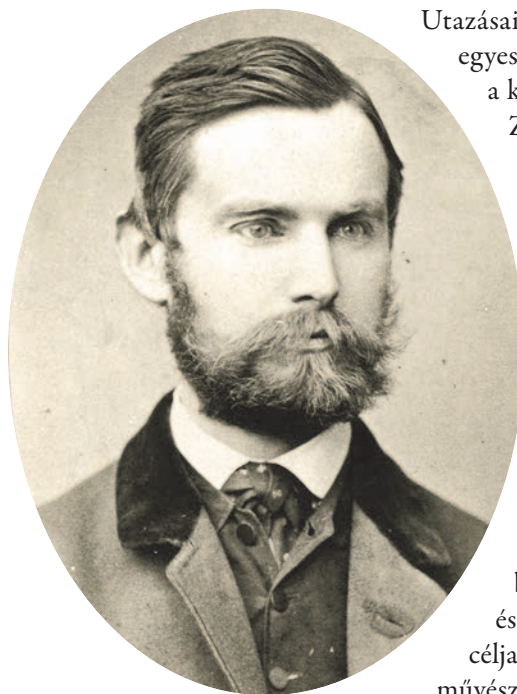
Zsilinszky visszaemlékezve arról írt, hogy „az egyetemi szünidők alatt nagy utazásokat tett Németország különféle vidékein, különösen ott, ahol Luther és reformokat követelő társai működtek”. Valószínűleg járt Wittenbergben, Jénában és Eislebenben. Természetesen más reformátorok (Kálvin, Zwingli stb.) működési helyeit és sírjait is meglátogatta.⁶ 1864-ben megtekintette Genfben a híres Kálvin-házat, a templomot, amelyben prédikált, a széket, amelyben ült, a sok lelkész emlékét, az akadémiát és annak természetrajzi és tani gyűjteményét. Legfontosabb úti céljai közé tartoztak tehát a reformáció emlékhelyei. Szeretett rajzolni, a vázlatkönyvében megtaláljuk a kiemelkedő német filozófusok, Fichte, Hegel és Schleiermacher síremlékét, valamint Tegelben Alexander von Humboldt emlékoszlopát is megörökítette. Zsilinszky esetében tehát valóban kulturális turizmusról beszélhetünk.

⁴ ZSILINSZKY 1886, 53. o. Győry Vilmos evangélikus lelkész, író és fordító lett. Benka Gyula – Zsilinszky későbbi tanártársa Szarvason – Zsilinszkyvel egy napon iratkozott be a berlini egyetemre (SZÖGI 2001, Nr. 379.).

⁵ Zsilinszky jelentős mennyiségű irathagyatékát az Evangélikus Országos Levéltár (EOL) őrzi. Elsősorban 1875-ig terjedő életszakasza dokumentumait kutattam (EOL VIII. 2. 1. és 17–18. d.). Az útinaplók ugyanott találhatók (18. d. 341–343. cs., hiányzik a 340. cs., vagyis füzet). Szintén ott van az említett vázlatkönyv (345. cs.). Az útinaplók szövegének helyesírását néhány helyen csekély mértékben modernizáltam.

⁶ EOL VIII. 2. 17. d. (338. cs.)

Vizsgálódásunk háttere

Zsilinszky Mihály

Utazásai további vizsgálatánál Peter Burke utazástörténetéről szóló tanulmányának egyes szempontjaiból indulok ki.⁷ Ebben az értelemben először föltehetjük azt a kérdést (amelyet részben már megválasztunk), hogy ki is volt ez az utazó. Zsilinszky akkoriban egy ifjú evangélikus értelmiségi volt sok ambícióval, aki tovább kívánta képezni, művelni magát. Amikor 1861-ben befejezte berlini tanulmányait, már tudta, hogy a szarvasi gimnázium tanára lesz. Az első utazás nagyobb részét tartalmazó füzetben valószínűleg írt utazása céljairól, sajnálatos módon azonban ez az első füzet elkallódott a levéltárban. Azt tudjuk, hogy augusztus 13-án kiiratkozott a berlini egyetemről, tehát ezután indulhatott útnak Berlinből, és az útvonala is rekonstruálható nagyjából. Először Drezdába és Szász-Svájcba utazott, onnan Tübingiába (feltehetőleg járt Erfurtban, Eisenachban és Wartburg várában), majd a Rajnához (említi egy helyen Heidelberget) és végül Svájcba (Basel, Zürich). A második füzet ennek az utazásnak a folytatását tartalmazza: Schaffhausen (szept. 1.), Konstanz, Friedrichshafen, Ulm, Augsburg, München, Salzburg, Hellbrunn, Linz, Bécs és végül Pozsony (szeptember 10.). Ebben a részben a bajor főváros, München a legjobb példája annak, hogy miként tekintett meg és írt le egy jelentősnek ítélt úti célt, szemben azzal, amikor nem volt különös célja egy-egy helyen. „München a német városok legnevezetesebbjeinek egyike, művészeti gazdagságára nézve talán első városa” – jegyzi meg. E városra három napot szánt, és minden percet igyekezett kihasználni. A fővárosok (és rezidenciák), mint Berlin, Dreza és München mindenekelőtt kulturális központként voltak érdekesek számára. Itáliában (Velence, Verona, Milánó) és Svájcban (Zürich, Basel, Genf, Bern) szintén egy sor nagyvárost keresett föl.

Mit tekintett meg utazásai során?

Részben már erre is választ adtunk, és hozzáfűzhetjük, hogy általában a nevezetes látnivalókat kereste föl, de érdeklődése különösen a művészetekre és az esztétikára irányult. A képtárakat, múzeumokat és a különféle gyűjteményeket látogatta, és megtekintette a nevezetes épületeket, szobrokat. Művészeti ízléséről megállapítható, hogy elsősorban a klasszicista, illetve saját korának neoklasszicista, időnként akadémizmusba hajló művészete vonzotta (Canova, Thorwaldsen, Kaulbach stb. művei). Jellemző, hogy Münchenben a Neue Pinakothek katalógusát vásárolta meg, és fölkereste a szobrász Schwanthaler múzeumát és műhelyét. Az antikizáló stílusirány és művészeti ízlés láthatólag megfelelt protestáns felfogásának: az egyszerűség, a világosság és a funkcionalitás állt előtérben. A templom az imádkozás helye, ezért nem kell kifesteni és cicomázni. Münchenben nem tetszett neki, hogy a romanizáló Szent Bonifác-bazilika belül ki van festve vörös és sárga színekkel. A velencei templomokat cifrának és „túlraakottnak” találta. A „Markus bábeljéről” írt a Szent Márk-székesegyházra utalva. Ezzel szemben elnyerte tetszését az új, neo-

⁷ BURKE 2006. Vö. még MAURER 2004, 361–369. o.

gótikus protestáns templom Luzernban, valamint a genfi református egyház is. A katolikus városokban kevésbé érezte otthon magát, és többnyire talált valami kritizálni valót.

Az egyes fővárosok hírneves színházai is a látnivalók közé tartoztak. Zsilinszky megtekintette Münchenben a Hoftheatert, Bécsben pedig a Burgtheatert. Az utóbbiban megnézte a Don Carlost, Schiller tragédiáját. Az előadás nagyon tetszett neki, de hozzáteszi, hogy a színház berendezése és díszletei nem méltóak a dicséretre. Még a mi Nemzeti Színházunk is különb, nem szólva Drezda, Berlin és München színházairól. Magától értetődően érdeklődött az iskolák és az oktatásügy iránt, több egyetemet és gimnáziumot látogatott meg. Bernben a svájci gimnáziumokról gyűjtött anyagot. A kulturális intézmények közé tartoztak természetesen a könyvtárak is. A „kulturális turizmus” kibontakozását segítette a 18. század végétől az a tény is, hogy egyre inkább elterjedtek a nyilvános gyűjtemények, múzeumok, képtárak, könyvtárak és színházak – jegyzi meg BURKE (2006, 11. o.).

Az már kevésbé számított megszokottnak, hogy ipari létesítményeket, műhelyeket és Svájcban több üzemet is megtekintett. Selmezbányán járva a bányát, Körmöcbányán a pénzverdét látogatta meg, de ezek már nem egyszerű ipari objektumok, hanem nevezetes látnivalók voltak.

Megcsodálta a természeti szépségeket, köztük néhány „grandiózus természeti csodát” (MAURER 2004, 366. o.) is: vízeséseket (például Schaffhausennél), forrásokat, hegyeket és völgyeket, gleccsereket. 1864-ben útnak indulva azt írta, hogy előbb Észak-Olaszország nevezetesebb városait akarja röviden meglátogatni, hogy „azután annál több ideje maradjon Helvécia regényes völgyeiben mulatnia”. Hegyi túrákat tett a Wengern Alpokban (Berni Alpok) és a Felvidéken, de elsősorban a szép kilátás miatt, és nem azért, hogy magas hegycsúcsokat hódítson meg. Selmezbányáról egy népes társasággal éjjel egy órakor kerekedett fel azzal a célkitűzéssel, hogy a napfelkeltét a háromezer lábnál magasabb Szitna-hegyről csodálják meg. A Magas-Tátrában vándorolva sokáig nézte a Lomnici-csúcsot. Úgy vélte, hogy ez Magyarország legmagasabb hegycsúcsa. A svájci hegyvidéken már a modern tömegturizmus kezdeteivel találkozott: Interlaken tele volt angolokkal és franciákkal. „Az egész csupa fogadóból és boltból áll, mindenfelé felséges kilátással.” Az alpinizmus akkoriban kezdett divatba jönni. A Felvidék vadregényes hegyvidékein leginkább a híres forrásokat és fürdőket keresték fel az utazók. Szliács és Schmeks (Ótátrafüred) fürdőhelyek tele voltak vendégekkel, így Zsilinszky alig tudott szállást kapni. Megállapította, hogy hiányzik a kényelem, és emiatt a vendégek egy része csalódik. Ótátrafüreden reggel megnézte „a gyönyörű forrásokat a Kárpát tövében, melyekből a világ legjobb vize fakad”. Sokan csak ezért a vízért látogatnak ide. A tenger és a tengerpart még nem tűnik fel nála önálló úti célként, bár nyilván hatással volt rá, amikor Triesztben először látta meg a tengert. Az egyes népek erkölcséről és szokásairól keveset írt. Aronában a Lago Maggiore partján olasz énekesek, muzsikuskok zenéltek este. Ehhez hozzáfűzi: „el-elmosolyodtam a parlagi művészet és a falusi nép egyszerű mulatsága felett”. Zürichben viszont több elismeréssel írt néhány hagyományos ünnepről. A különféle vidékek gasztronómiai jellegzetességei nem voltak följegyzésre méltók a számára. A selmezbányai társas kirándulás alkalmával láthatólag idegesítette az, hogy túl sok időt fordítottak az étkezésekre.

Utazásainak célkitűzései

A régi toposz, miszerint az utazás zárandoklás, amelynek stációi vannak, csupán egyszer bukkan fel a szövegben. Célkitűzése ekkor is konkrét és világi jellegű volt: saját szemével akarta látni a világhírű vízesést a Rajnán Schaffhausennél. A természeti szépségek azonban Isten hatalmát és dicsőségét mutatták meg számára. Mint megjegyzi, az esztéták szerint a művészi szép feljebbvaló a természeti szépnél, de ez esetben kénytelen kétségbe vonni ezt az állítást. 1864-ben az volt a szándéka, hogy „Európa két legköltőibb országát”, Olaszországot és Helvéciát meglátogassa. Itália nagy múltja,

művészete és természeti szépségei miatt volt vonzó. A másik „szinte hősi nemzetecske hazája, de melyben a szabadság érzete még most is a régi, s melynek népe bércvárai között most is egyike a legéletrevalóbb, művelt és boldog népeknek Európában”. Nemcsak a külföldet kívánta megismerni: „Rég időktől fogva legyőzhetetlen vágyat éreztem hazánk gyönyörű földjét beutazhatni.” Legkedvesebb terve Erdély bejárása volt. Miután csabai cimborái elálltak e tervtől, Zsilinszky úgy döntött 1862-ben, hogy egyedül indul a hegyes-völgyes felföldre: „Tanárkodásom egy éve szerencsésen lefolyt, a szünnapok bekövetkeztek, mit tehettem volna tehát hasznosabbat ezen idő alatt, mint ha utazás által csekély ismereteim és tapasztalataim tárházát szaporítani, gazdagítani ügyeksem?” Azt hangsúlyozta tehát, hogy egy hasznos, a műveltségét gyarapító utazást („Bildungsreise”) kíván tenni, emellett az utazás még élvezetet, szórakozást is jelent. Amint azt Peter Burke leszögezi: a turista „az élvezet kedvéért utazó ember” (BURKE 2006, 7. o.). Zsilinszky 1864-ben világosan megfogalmazta, hogy szórakozás végett, de különösen csekély tanulmányai gyarapítása végett utazik ismét külföldre. 1861. évi utazása végén pedig megjegyzi: „Ez volt életem legrózsásabb korszaka.” Az utazás számára az önművelés részét alkotta, ezért nagyon is érthető, hogy nem érte be egy utazással. Rossz véleményrel volt az olyan emberekről, akik csak a mulatság kedvéért tartózkodnak egy fürdőhelyen, és haszontalansággal töltik idejüket.

Az utazások hatásai

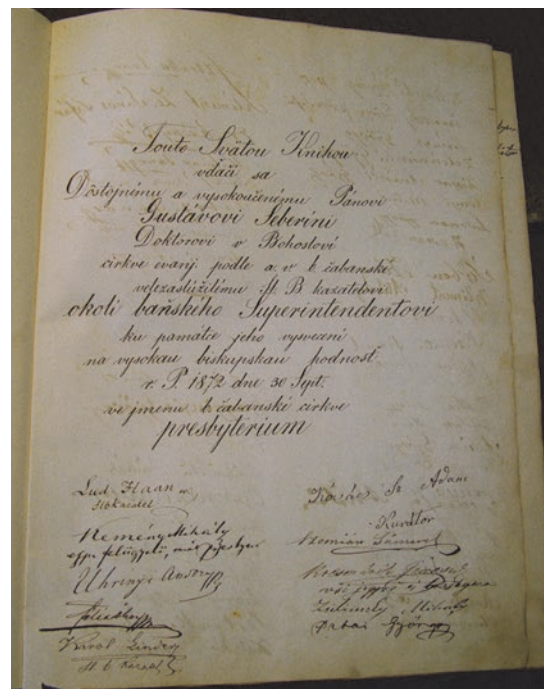
Utazásai sokféle hatást gyakoroltak rá, ebből néhányat kiemelhetünk. Látóköre nyilvánvalóan szélesedett. Így például kínai, japán, indiai műalkotásokat is láthatott, és meg is állapította, hogy a kínaiak tudományos tekintetben ugyan elmaradtak az európaiak mögött, de művészi érzékük nem hiányzott. Velencében megtekintette a dózsepalotát és alatta a kínzókamrákat. A kettő ellentétének hatása alatt az ember rendeltetéséről kezdett töprengeni. Az ember nagyságába és fenségébe vetett humanista meggyőződése megingott. 1864-ben rendkívüli benyomást gyakorolt rá két híres férfival, két genfi professzorral folytatott beszélgetés. Egyiküket („hon. prof. K.”) otthonában is meglátogatta, és erről a következő fontos mondatokat rögzítette: „Ki tudná az én lelkemnek boldogságát leírni? Beszélgettünk mindenről, ami csak a nyelvünkre jött, de különösen szegény, elnyomorodott hazánkról.” A búcsúzásnál a professzor könnyezve mondta: „Emlékezzenek meg rólam Magyarországon!” Zsilinszky még hozzáteszi, hogy a professzor az arcképével is megajándékozta, amelyet ő becses ereklyeként fog őrizni. Mindezt csak úgy értelmezhetjük, hogy ez a professzor egy ismert, emigrációban élő magyar volt (vagy esetleg egy olyan külföldi, aki a magyar ügyet és evangélikus egyházat különösen támogatta). Zsilinszky sajnálatos módon úgy kívánta e beszélgetések emlékét megjelölni, hogy nem jegyezte föl a tartalmukat. Mindenesetre kijelenti: „Ha tán semmi mást nem láttam volna Calvin városában, mint e két férfit, utazásom teljesen jutalmazva volna.” Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben nem véletlen találkozásról volt szó, Zsilinszky Magyarországról vitt ajánlólevéllel kereshette föl a professzorokat.

Svájc akkor még nem gazdagságáról és stabilitásáról volt nevezetes, Zsilinszky mégis sok mindent látott és tapasztalt, ami mintául szolgálhatott volna Magyarország számára. Bernben látogatást tett a gimnáziumban, emellett írásos anyagot is kapott a svájci iskoláügyről. A Zürichben meglátogatott gép-, vas- és téglagyárak fölkeltek irigységét. „Mikor lesz nekünk ilyen? – sóhajtott föl. – Svájc a szabadság földje, a magyar név tiszteltetik benne; de beszélj komolyan egy értelmes svájccal, bevallja csodálkozását afelett, hogy miképpen maradhat egy oly életrevaló nép, mint a magyar, annyira hátra a többi művelt népektől. Ismerik alkotmányosságunkat, elveinket, de a passzív maradás és ellenállás helyett ők bizonyos műveltségi aktivitást, mozgalmat követelnének tőlünk, különösen az ipar, művészet és tudomány terén” – foglalja össze tapasztalatait. Kitér az egyesületek fontosságára a közélet terén. Széchenyi már fel akarta éleszteni az egyesületi szellemet hazájában. Svájcban nagyon is szembeütnő az egyesületi szellem. A jelszó így hangzik: „Egyesülve minden

lehetőség!” Kiemeli a polgárok aktivitását, a közintézmények támogatását: „Általában, ha van, amit ezen – mondhatni, természetileg szegény – föld népében bámulni kell, az azon közszellem, mely a legutolsó fiakkerek lelkét is áthatotta, azon érdekltség a közintézetek iránt, mellyel azokat minden módon segítik. Innen van, hogy oly sok intézetük van, mely fő büszkeségét képezi minden svájci embernek, innen van, hogy itt elhagyatott nyomorult vagy koldus embert nem látunk az utcán lézengeni. Ott van a milliónyi alappal bíró kórház, dologház, öregek háza stb., ezek mind a legjobban vannak berendezve.” Zsilinszky figyelemre méltónak találta azt az intézkedést is, amely szerint minden házasulandó ifjúnak igazolnia kell, hogy rendelkezik akkora vagyonnal, amellyel feleségét tisztességesen eltarthatja. Ha valamilyen csapás miatt tönkremegy, akkor a kantoni pénztárból segítik. A fiúk lövészünnepe is elnyerte a tetszését Zürichben. Ennek szintén nagy haszna van a közéletre nézve, mivel a fiúkat már korán katonának és patriotának nevelik. Ezzel szemben a magyar fiataloknak tíz évig kell szolgálniuk idegen népek között.

Zürichben magyar diákokkal is találkozott, akik a híres Polytechnicum-ban tanultak. Szily Kálmán, az általa alapított önképzőkör elnöke meghívta a kör búcsúestjére.⁸ Zsilinszky tőle kapta meg Horváth Mihály Genfben éppen kiadott könyvét a reformkor történetéről (HORVÁTH 1864). E könyvet olvasva ébredt benne egy nagy gondolat, amelyet megkísérelt három év alatt megvalósítani. Mint kikövetkeztethető, ekkor határozta el, hogy összegyűjti és kiadja Magyarországon elterjedt Kossuth-dalokat. A könyv valóban meg is jelent 1868-ban (ZSILINSZKY 1868). Szily vezette be a zürichi olvasómúzeumba. A két nagy teremben mintegy kilencszázféle újság és folyóirat volt, valamint „egy jeles könyvtár, melyben majdnem valamennyi megjelent, más országban eltiltott röpirat megvan”. Az olvasómúzeumban mindig halotti csend uralkodik, mivel az első szabály így szól: „Im Lesezimmer darf nicht gesprochen werden!” (Az olvasóteremben tilos beszélgetni!) Zsilinszky még hozzáfűzi: „Valóban jeles intézet, egyike azoknak, melyek még minálunk ismeretlenek (...). A casinókhoz csatolt olvasótermek valóságos karikatúrái az olvasótermeknek (ti. Magyarhonban), ott nemcsak hogy beszélni szabad, sőt még civakodni is, ami rendesen minden nap történik.” Fölkereste a városi könyvtárat is, ahol az 1675-ben gályára hurcolt magyar protestáns lelkészek írásait kezdte tanulmányozni és másolni. Ez a tény és Horváth Mihály könyvének rá gyakorolt hatása már történeti érdeklődésének bontakozását jelzi.

Egy napon ellátogatott a Zürichtől kétórányira fekvő Männedorfba, ahol egy szent életű hölgy, Dorothea Trudel (†1862) alapított gyógyintézetet. Zsilinszky már Berlinben hallott arról, hogy erős hite által a legkülönbözőbb betegségeket is képes volt gyógyítani. Az orvosok mint varázslót és kuruzslót perbe fogták, de kudarcot vallottak. Miután egyre többen fordultak hozzá, kórházat állított fel, amelyet adományokból tartanak fenn. Ebben a kórházban „minden orvosság mellőzésével, egyedül imádság által, olajjal kenés és kézrátétel által gyógyítanak”. Zsilinszky a csodatételeket és az imádság ilyen konkrét, gyógyító hatását szépszissel szemlélte, de a kórházban csak pozitív benyomások érték, és azt is elfogadta, hogy sok embert meggyógyítottak, mivel ezt tények bizonyítják.

Zsilinszky Mihály kézirata. A békéscsabai presbitérium bejegyzése 1872-ből, Szeberényi Gusztáv Adolf királyi Bibliájában

⁸ Szily Kálmán már a megalakuló pesti Műgyetemen tanított, 1863 őszén két év szabadságot kapott, hogy külföldi iskolákban gyarapítsa tudását, ezért utazott Zürichbe, majd Berlinbe és Heidelbergbe. SZINNYEI 1909, 938–939. o.

Miként utazott?

Zsilinszky gondosan megtervezte utazásait. (Mennyi időt szán egy városra, mit kell feltétlenül megtekintenie?) Kijelentette, hogy szeret tervek készíteni, bár rendszerint fölborultak a tervei. Fontos szempont volt az olcsóság és a takarékosság. Itáliát túl drágának találta, Velence került a legtöbb pénzébe. Vonaton csupán egyszer utazott másodosztályon (Veronától Milánóig hét forintért), de akkor is csak azért, hogy találkozzon egy ismerőssel. Baedekker és Müller német nyelvű útikönyveit használta. Amikor szükségesnek látta, vezetőt fogadott, így például a svájci hegyi túrája alkalmával vagy a labirintusnak tűnő Velencében, valamint a francia nyelvű Genfben. Kedvelte az olyan útítársakat, akikkel értelmesen lehetett társalogni és megosztani az élményeket. Néha Magyarország helyzete is szóba jött, amiről a német nyelvű útítársak többnyire az osztrák hírforrások alapján alkottak képet. Volt, akit észérvekkel meg lehetett győzni, mint egy württembergi lelkészt, volt, akit nem. Egy laibachi osztrák kereskedőt azonban, aki az „Augsburgi Nénike” (*Augsburger Postzeitung* vagy *Abendzeitung*) nyomán gyalázta a magyarokat, végül is „a vastagbőrűek osztályába” kellett besorolnia.

Az iparosítás eredményei már jelentősen megkönnyítették az utazást, Zsilinszky főként vasúton utazhatott. Igénybe vette ezenkívül a hajót (a Bodeni-tavon, a Genfi-tavon és a Dunán), a postakocsit és a gyorskocsit, Magyarországon a szekeret is. A Felvidék hegyeiben néhány szakaszt gyalog tett meg.

Mi célból és kinek írta útinaplóit?

Az utazások pihenőidőiben jegyezte le a látottakat és az eseményeket. Mindig rögzítette az aktuális tartózkodási helyet és a dátumot. Néha napokkal vagy hetekkel elmaradt az írásbeli megörökítéssel. A három utazás befejező szakaszát nem is rögzítette füzetekben. Túlnyomórészt személyes tapasztalatokról, élményekről számol be, egy-két helyen ír útikönyv alapján olyan látnivalókról, amelyeket idő hiányában nem tudott megnézni. Valószínűleg elsősorban saját maga számára írta útinaplóit, hogy megőrizze a fontos emlékeket. Természetesen arra is gondolhatott, hogy egyes részleteket felolvas családjának, barátainak, esetleg diákjainak. A publikálás láthatólag nem állt szándékában, egyedül a svájci gimnáziumokról készített egy beszámolót, amely a szarvasi gimnázium értesítőjében jelent meg (ZSILINSZKY 1866).

Összegzően utalhatunk még néhány tényezőre. Zsilinszky sokoldalú, művelt, felvilágosult és liberális, de egyben mélyen vallásos ember volt, aki tevékenységével mindenekelőtt a hazát és az evangélikus egyházat kívánta szolgálni. Paraszti származását nem szégyellte, de ő világosan polgárrá és értelmiségivé akart válni egy polgári társadalomban. Ebből a szempontból is rendkívül fontos volt számára az önművelés (fiatal tanárként a francia és az angol nyelvet is elsajátította), e téren különösen Benjamin Franklin példája hatott rá. Amiként tanulmányaiban és életpályájában, úgy korai utazásaiban is a régi, hagyományos elemek új, modern vonásokkal elegyednek. Útinaplói a hagyományos peregrináció („peregrinatio academica”), a reformkori útírajzok (amelyek az előrehaladott nyugati országok intézményeit sokszor példaként állították szembe a hazai állapotokkal) és végül a modern turizmus érdekes keverékét mutatják. Tanulmányaival is a lutheránus elődök régi tradícióját vitte tovább (csak a Békés megyében is működőket említve: Tessedik Sámuel, Wallaszky Pál, Székács József, Haan Lajos, akikről írt, illetve akiket ismert), de Pesten, Halléban és Berlinben már modern tudástanyagot sajátíthatott el.⁹ A külföldi egyetemjáráshoz kapcsolódó tanulmányúttal nem zárultak le utazásai, fiatal tanárként a műveltségét gyarapító további utazásokat tett. A művelődés és a hasznosság szempontjához azonban az élvezet és a szórakozás is társult. Mint utazót elsősorban a sokoldalú

⁹ A Békés megyei protestáns értelmiségről: DUSNOKI-DRASKOVICH 2000.

érdeklődés jellemezte. Polgári jellegű, műveltséget gyarapító utazásai már jóval individuálisabbak voltak, mint a 16–17. századi magyar utazóké, de az utazás bizonyos mértékig továbbra is „ars”, vagyis tudomány maradt. Az utazást gondosan meg kellett tervezni, az idővel és a pénzzel jól kellett gazdálkodni, voltak olyan nevezetességek, amelyeket feltétlenül meg kellett tekinteni, végül útinaplót kellett írni. Zsilinszky útinaplói pedig nemcsak különféle országokba, tájakra és városokba vezetik el az olvasót, hanem írójuk személyiségének jobb megismeréséhez is.

Hivatkozott művek

- BURKE, Peter 2006. Útmutatás az utazástörténet számára. *Korall*, XXVI. évf. nov. 5–24. o.
- DUSNOKI-DRASKOVICH József 2000. Bél Mátyás és Békés vármegye felfedezése. In: uő: *Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról*. Békés Megyei Levéltár, Gyula. 138–186. o.
- DUSNOKI-DRASKOVICH József 2008. Följegyzések Zsilinszky Mihály pályakezdéséről. In: *A múlt felfedezői. Epizódok és arccélek a Magyar Történelmi Társulat és a Békésvármegyei Régészeti és Múvelődéstörténelmi Társulat múltjából*. Szerk. Erdész Ádám. Békés Megyei Levéltár, Gyula. 35–77. o.
- ERDEI Aranka 1986. *Békés megye társadalma és gazdasága 1828-ban*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- HAAN, Ludovico A. 1858. *Jena Hungarica sive memoria Hungarorum*. Typis Leopoldi Réthy, Gyulae.
- HAAN Lajos 1991. *Békés-Csaba. A város története a kezdetektől a XIX. század harmadik harmadáig*. Békés Megyei Közgyűlés Önkormányzati Hivatala, Békéscsaba.
- HORVÁTH Mihály 1864. *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*. 1–2. köt. Nyomatott Puky Miklósnál, Genf.
- MAURER, Michael 2004. Kulturgeschichte. In: *Aufriß der Historischen Wissenschaften*. 3. köt. *Sektoren*. Szerk. uő. Reclam, Stuttgart. 339–419. o.
- SZINNYEI József 1909. *Magyar írók élete és munkái*. 13. köt. Kiadja Hornyánszky Viktor, Budapest.
- SZÖGI László 2001. *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. Ungarländische Studenten an deutschen Universitäten und Hochschulen 1789–1919*. ELTE Levéltára, Budapest.
- SZÖGI László 2010. Békés megyei hallgatók az európai egyetemeken 1918 előtt. *Bárka*, XVIII. évf. 6. sz. 84–88. o.
- ZSILINSZKY Mihály 1866. Naplótöredékek egy-két svajci gymnasiumról. In: *A Békési Ágost. Evang. Esperességtől föntartott s igazgatott Szarvasi Főiskola értesítője az 1865/6-iki tanévről*. Réthy Lipótnál, Arad. 1–9. o.
- ZSILINSZKY Mihály (összeáll.) 1868. *Kossuth a magyar nép szívében és költészetében. Költeményfüzér*. Kilián György bizománya, Pest.
- ZSILINSZKY Mihály 1886. Győry Vilmos emlékezete. In: *Békésvármegyei Régészeti és Múvelődéstörténelmi Társulat Évkönyve*. 11. köt. 1884/85. Gyula. 47–72. o.

Dusnoki-Draskovich József (1953) egyetemi tanulmányait a debreceni KLTE történelem–német szakán végezte. Ugyanott tudományos ösztöndíjas, majd Gyulán gimnáziumi tanár volt. 1985-től a Békés Megyei Levéltár munkatársa, 2002-től a Károli Gáspár Református Egyetem tanára. Főként kora újkori egyetemes történeti és segédtudományos tárgyakat tanít. 2003–2004-ben elvégezte az ELTE Történettudományi Doktori Iskola Múvelődéstörténeti Programját, és 2007-ben PhD tudományos fokozatot szerzett. Tanulmányai, fordításai 1986-tól jelentek meg, többségében a levéltár kiadványsorozataiban. 2000-ben jelent meg önálló tanulmánykötete *Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról* címmel.

Kertész Eszter

Genezis

vannak mondatok
melyektől kivilágosodik
másoktól besötétül

és némelyiktől
a világ forgása sem
ugyanaz többé

ugye

lubickolhat-e
a halálraítélt?

mázsás magzataból
lehet-e pille?

felismerhetjük-e
kit sose láttunk?

folytatódhat-e
mit el sem kezdünk?

kaphat-e nevet
a meg nem szólított?

Anya

Mindent odaadtam,
üres héj vagyok,
kifosztva testem-lelkem.
Helyet cseréltünk?
Most burokba te vonsz,
mint fióka madár,
oly esendő vagyok.
Mégis táplálalak:
mint korhadó fatörzs
új erdő koronáját.
Én fogyok, te nősz –
mégis, hogy létezem
eleven öröm jár át.

Szülők

Minden gyermekkel
megteremtetünk,
tanulunk nézni, járni,
néven nevezni
mind a dolgokat
és önmagunkat.
Minden gyermekkel
újrakezdjük.
És mindegyikkel
kiűzöttetünk.

Zümmögés

nem tudjuk, hol vagyunk
mint eszeveszett legyek
a reggeli templom terében
dongunk vadul cikázva
verődve ablaknak, fénynek
De ha felzúg az orgona
megülünk az oltár peremén
lennénk csipke, virág, viaszpecsét
része a csöndnek, a térnek

Bíra

Nem jog vagy törvény előtt –
egy szerető
vagy szeretetre éhes
szempár előtt
kell megállnom.
Szembenézniem.

Tiéd

mióta bóklászom e fényverte úton
hol összetörhetünk szikláidon
a halált megszokni nem és nem tudom

csak azt tudom, a szikla mind tiéd
tiéd e gyilkos, gyönyörű vidék
s ha ránk szakad is, tied fenn az ég

Holtpont

Úgy éltem túl, hogy
belehaltam. A porból
épülök újjá.

Tóth
Noémi
Kinga

Miről mesélnek a színikritikák?

Shakespeare Lancaster-tetralógiája a Kádár-korszak Magyarországának színpadán

„...a megfogható hatalom kijátszható.”¹

A Kádár-rendszer puha diktatúrája bonyolult, szofisztikált eszközökkel dolgozott. Noha hazánkban hivatalosan nem létezett cenzúra, korántsem nyílt lehetőség arra, hogy véleményét, gondolatait bárki szabadon kifejezhesse. A besúgóhálózat olajozottan és hatékonyan működött, a beépített emberek feladata nem csupán a megfigyelés és a besúgás volt, hanem az ellentétek szítása is. Bevett gyakorlat volt többek között, hogy magánéleti konfliktust gerjesztettek értelmiségiek között, ezzel is gátolva összefogásukat (SÁNDOR 2009). Jóllehet a színházakat is államosították – a folyamat Magyarországon 1949-re fejeződött be –, s műsortervüket központilag felügyelték, a műfaj efemerális természete miatt – a betiltott darabok és rendezések ellenére is – relatíve kedvező lehetőségeket biztosított a leleményes színházi rendezőknek és művészeknek. Megfigyelhető például, hogy a Kádár-rendszerben a hatvanas, de főleg hetvenes és nyolcvanas években hazánkban megnőtt az addig igen ritkán bemutatott Lancaster-tetralógia (*II. Richárd*, *IV. Henrik* 1–2. rész, *V. Henrik*) darabjainak népszerűsége. Több alkalommal előfordult az is, hogy egyazon évben egyszerre két bemutatót is műsorra tűztek, vagy ugyanaz a rendező többször is feldolgozta a fent említett történelmi drámák valamelyikét. Az addig mindössze egyetlen alkalommal színpadra állított *II. Richárdot* összesen hat bemutató során láthatta a közönség, sőt még televíziós feldolgozás is készült belőle. A *IV. Henrik* négyszer került bemutatásra, míg a hazánkban addig színpadra egyetlen alkalommal sem állított *V. Henriket* kétszer is megrendezték. Két direktor, Sándor János a hetvenes évek elején, Kerényi Imre pedig a nyolcvanas évek végén – már a rendszerváltáshoz közeledve – trilógiaként is megrendezte a darabokat.

E bemutatókról elsősorban az egyes előadásokról a korabeli sajtóban megjelent színikritikákból értesülhünk. Közismert tény azonban, hogy az írásokat cenzúrának és öncenzúrának egyaránt alávetették, feldolgozásuk ezért kellő körütekintést igényel. Néhány jellegzetes példa kiemelésével megtudhatjuk, miről tájékozódhat az olvasó és a kutató a darabok kapcsán a színikritikákból, és milyen információk maradtak ki azokból, tovább árnyalva mindezzel a Kádár-korszak kulturális aspektusának képét. Mindehhez kiegészítést és igen értékes segítséget nyújtanak a korabeli fellelhető rendezői, színészi nyilatkozatok és a színikritikákban található képanyag, a Magyar Rádió és a Magyar Televízió releváns archív anyaga, valamint a Lancaster-tetralógia két rendezőjével, Sándor Jánossal és Kerényi Imrével 2010-ben, több évtizeddel a produkciók bemutatása után készített interjúk.

¹ Sándor János rendező gondolata. Magáninterjú Sándor Jánossal. Szeged, 2010. április 9.

A színház a Kádár-korszakban

A színház mindig is fontos szerepet töltött be a totalitáriánus hatalmi berendezkedéssel irányított társadalmak életében, s nem történt ez másként a Kádár-korszak Magyarországon sem. Ez a fontos kulturális intézmény sosem vizsgálható történelmi vákuumban, hiszen – Erika Fischer-Lichte megfogalmazásában – lételeme az őt körülvevő társadalomra való reflektálás, prizmaként gyűjti magába a kortárs problémákat, s azokat dolgozza fel interdiszciplináris értelmezési stratégiái segítségével (FISCHER-LICHTE 1999). Többen többféleképpen írták már le a színház által betöltött (politikai) szerepet, melyek közül talán az egyik legszemléletesebb Schandl Veronika megfogalmazása, mely szerint a pódium – mintegy nem hivatalos „szelepként” – lehetőséget nyújtott, hogy a társadalom levezethesse a felgyülemlett feszültséget (SCHANDL 2008, 24. o.). A Kádár-korszak neves rendezője, Kazimir Károly szintén felfigyelt a magyar színházjáró közönség éleslátására, és azt tapasztalta, hogy a „színház bizonyos feszült időszakokban arra is való, hogy kimondja, amit mások csak gondolnak”. Lejegyezte továbbá, hogy ha a színpadon elhangzik egy olyan mondat, mint: „Az egész ország nem a király tulajdona!”, hirtelen tapsolni kezd a közönség. A Nemzetiben pedig a *III. Richárd* előadásán az Írnokot tapsolták meg, mikor bejött a színpadra az előre megfogalmazott ítélettel. A közönség a Rajk-perre gondolt (KAZIMIR 1998, 24. o.). Az előadást – szünni nem akaró taps következtében – néhány percre le is kellett állítani:

„...anélkül, hogy aktualizáltunk volna, az előadás aktualizálta saját magát. (...) egy sor olyan értelmiségi, akik ’56 előtt vagy ’56-ban disszidáltak, és az első mondatok után, amikor elhangzanak azok a szavak, hogy »elzárják a sasokat, héják és kányák szabadon rabolnak«, akkor megállt az előadás, és percekig nem tudtuk folytatni. Ez a darab elején van, és akkor mi már sejtettük, hogy ebből nagyon kacifántos előadás lesz. Az is lett. Ahol csak lehetett, ahol csak felcsillant valami aktualizálás, ott szétverték a színházat. De különösen akkor, amikor Baló Elemér mint Írnok kijött az előre elkészített ítélettel. Mi azt hittük, hogy ezt nem is éljük túl, olyan tomboló sikere volt” (KOLTAI 1986, 77. o.) – olvashatjuk Major Tamás visszaemlékezését.

Ez a példa kiválóan érzékelteti, hogy a színházi társasjátéknak a közönség is része, s ha látja, hogy a darabban a bűnös király elbukik, elégedetten távozik a színházból. Az éles nyelvű, egyúttal a Kádár-korszakban igen tehetséges rendezőként bemutatkozó Kerényi Imre szerint ezek a bemutatók a hatalom gyakorlóiban is lelkiismeret-furdalást ébresztettek, s eleinte tiltakoztak, ám később maguk is tüntetően tapsoltak. Megfogalmazásában lehet némi igazság, nem állíthatjuk azonban, hogy a színházcsinálók valóban komolyan asszisztáltak és közreműködtek volna a rendszerváltás előkészítésében és lebonyolításában. Az azonban tagadhatatlan, hogy a színház és a társadalom kettős tükre folyamatosan szembenézett egymással, és Shakespeare Lancaster-tetralógiájának újrafelfedezése és népszerűségének addig nem tapasztalt növekedése a színházcsinálók felől érkező hatalomkritikai vonulat egyik fontos eleme volt.

A Kádár-korszak kultúrpolitikájának legmeghatározóbb, ám egyúttal legellentmondásosabb személyisége harminkét éven át, 1957–1989 között Aczél György volt. Aczél Kádár után az örök második, a párt kulturális guruja,

Latinovits Zoltán (Bolingbroke) és Bodrogi Gyula (III. Richárd).
Körszínház, 1962

aki kegyének a művészek gyakran ki voltak szolgáltatva. A visszaemlékezésekből egy különösen ellentmondásos, kiszámíthatatlan és a manipulációs képességéről híres-hírhedt személyiség képe bontakozik ki. Egy interjúban például elhangzik, hogy számos művészt valósággal „agyonszeretett”, és sokan szenvedtek a rendszeres, bőkezű

Óze Lajos (Il. Richárd). Nemzeti Színház, 1976

karácsonyi ajándékaitól, vacsorameghívásaitól is. Konrád György szintén kiszámíthatatlan, manipulatív személyiségként jellemzi a kultúrpolitikust: „Aczél az úgynevezett liberális magyar kultúrpolitika arca volt. A machiavellistája. Aki megmondta, hogy most nem lehet könyvet kiadni, filmet megcsinálni, várjanak vele. Amikor ellaposodik a dolog, majd elő lehet venni. Egyfelől békés ember volt, aki békét akart teremteni az értelmiség és a pártállam között, másrészt viszont élvez(het)te azt a szerepét, hogy ő milyen fontos. Mondta is valakinek: »Szeretem, ha kérnek.«² Kiszámíthatatlanságának egyik kiváló példája az esszéista és forgatókönyvíró Bíró Yvette esete, aki az általa alapított *Filmkultúra* című lap főszerkesztője is volt. Konrád elmondása szerint Bíró, amikor férje külföldön balesetet szenvedett, egyből Aczélt hívta telefonon, aki azonnal helikoptert küldött a baleset helyszínére, később viszont szintén Aczél volt az, aki leváltotta az egykori főszerkesztőt a *Filmkultúra* éléről, sőt a hetvenes évek közepén – számos művész és tudós kollégájához hasonlóan – neki is felajánlották, hogy hagyja el az országot. Bíró élt is ezzel a lehetőséggel. Aczél a legtöbb esetben tökélyre fejlesztette az „ostor és mézesmadzagnak” vagy „kegygazdálkodásnak” nevezett adok-veszek politikát, többnyire ugyanis megtalálta azt a pénznemet, amellyel az adott művészt, de leginkább a lojalitást megvásárolhatta.

Az Aczél György nevéhez és kultúrpolitikájához fűződő híres-hírhedt „három T” rendszerében a darabok és – bizonyos szempontból – maguk a színházak is kategorizálva voltak. Agárdi Péter irodalom- és művelő-

déstörténész, az Aczél György hagyatékát felügyelő kuratórium tagja szavaival: „Létezett egy hallgatóságos kategóriarendszer, irányítási elv a kortárs művészeti alkotások nyilvánosságát illetően: egyes műveket támogat a kultúrpolitika, másokat megtűr, a harmadik típus volt a tiltás.”³ A színházak tekintetében Major Tamás Nemzetije például támogatást élvezett, míg Zsámbéki Gábor színháza Kaposvározt a túrt kategóriába tartozott. A Nánay Istvánnak a rendszerváltás utáni *Beszélő*-ben megjelent interjúja szerint a politikai vezetés nem nézte jó szemmel az amatőr mozgalom olyan megnyilvánulásait sem, melyek kérdéseket intéztek az állami ideológiához.⁴ A spontán, alulról jövő kezdeményezések létrejötte is gyanús volt, kezdeményezéseik legfeljebb a túrt kategóriába kerülhettek. A hatalom számára az új irányzatok azért is voltak különösen bosszantóak, mert megítélésükhöz nem rendelkeztek esztétikai mércével. Noha például a Kassák Ház Stúdió és a Lakásszínház előadásaiiban nyom sem volt a direkt politikai megfogalmazásoknak, mégis betiltották őket, a hivatalos indoklás szerint azért, mert eltértek az engedélyezett forgatókönyvtől (SCHULLER 2008, 226. o.). Mindazonáltal elmondható, hogy bár a politika az egész korszakban jelen volt a magánéletben is, a kimondható dolgok skálája egyre szélesedett,

² *Aczél*. I–II. rész (DVD). Rendezte: Varga Ágota.

³ „...érezte, hogy egy egypártrendszerben a kultúrpolitika nagyon személyes dolog.” VARGA 2013, 104–105. o.

⁴ NÁNAY 1998. Idézi LEPOSA 2008, 205. o.

egyre több szabadság adatott az előadóművészeteknek, s a színházak is viszonylagos szabadsággal rendelkeztek repertoárjuk összeállítását illetően. A Lancaster-tetralógiát a hetvenes évek elején trilógiaként megrendező Sándor János és azt a nyolcvanas évek vége felé, már a rendszerváltáshoz közeledve színpadra állító Kerényi Imre egybehangzó véleménye, hogy a cenzúra nagyon ritkán akadályozta őket abban, hogy kifejezzék a színpadon mondanivalójukat. Ha betiltás történt, akkor az valóban súlyos volt, Sándor Jánossal például előfordult, hogy egyik rendezését főpróba közben tiltották le.⁵ Voltak ehhez hasonló esetek, általánosságban véve azonban, ha már a cenzorok egyszer igent mondtak, nem szóltak bele a megvalósítás részleteibe. Sándor szerint kellő leleményességgel nagyon sok mindent el lehetett mondani a színpadon, hiszen a megfogható hatalom kijátszható. Mindez a rendezők szerint még annak ellenére is így volt, hogy Révész Sándor *Aczél és korunk* című könyvében arról olvashatunk, hogy a nyolcvanas évektől kezdve – menteni próbálva a menthetetlent – az agit-prop bizottság⁶ újra szorított a színházak ellenőrzésén például azért, hogy a kialakult gyakorlathoz képest korábban bekérték a műsortervet, s az addigiaknál több darabot hagytak ki abból.⁷ A művészek, rendezők számára a színpad azonban továbbra is a társadalomkritika egyik platformja maradhatott. A hetvenes és nyolcvanas évekre a keleti blokkban enyhülés következett be, ami arra bátorította a rendezőket, hogy egyre inkább kipróbálják a „veszélyes zónát” is. Hazánkban pedig az értelmiségiek a nyolcvanas években nem mentek már bele a játékbá-

Keserű Ilona színpadképe. Nemzeti Színház, 1976

⁵ „Ha volt, akkor nagyon keményen volt, erre is tudok példát mondani. Száraz György: *A tudás fája*. Ez egy színdarab a hrucsovi hatalombontás pillanatáról. Hogy a világot tulajdonképpen kettéosztották, az Isten meg az ördög. A mennyországban csak művészek vannak, a pokolban csak technokraták. A mennyországban tönkremegy a WC, nincs aki megjavítsa, lent unatkoznak az emberek. És háttéralkut kötnek az emberek mögött. Az Isten és az ördög. Jött a szovjet kongresszus, a darab a főpróbánál tartott, megvolt a díszlet, jelmez. Bejött hozzám az igazgató, a Mislai Pista, és azt mondta, hogy át kell menni a tanácshoz. Abba kellett hagyni a főpróbát. Átmentem a tanácshoz, ahol kategorikusan közölték, hogy márpedig ez a darab nem fog menni. Ez megmásíthatatlan ítélet volt. Mire visszamentem, már szétszedték a díszletet.” Interjú Sándor Jánossal. 2010. április 9.

⁶ Agitációs és Propaganda Bizottság (APB). 1988. december 6-án tartott utolsó ülésén Berecz János – a bizottság vezetője – köszönetet mondott a bizottság tagjainak munkájukért és bejelentette, hogy a jövőben az APB feladatait az új struktúrában létrejövő Társadalompolitikai Bizottság (TPB) fogja ellátni. Magyar Országos Levéltár. MSZMP KB Napirendi jegyzékek, 1956–1989. IV. köt. 1981–1989. Agitációs és Propaganda Bizottság / Társadalompolitikai Bizottság. <http://tinyurl.com/qjkhmq8>. (Megtekintés: 2010. szeptember 10.)

⁷ Az 1981/82-es évadban a 200 tervezett premierből 40-et hagytak ki. BOGÁCSI 1991, 174. o. Idézi RÉVÉSZ 1997, 271. o.

azaz visszautasították az Aczél-féle „kegygazdálkodást”, mivel felnőttebbnek tartották magukat annál, mintsem hogy egy vezető politikus útmutatásai alapján alkossanak.⁸

A fent említett példák is mutatják, hogy egy bomlásnak indult rendszert már nem lehet sem cenzúrával, rendeletekkel, sem pedig besúgóhálózattal megmenteni. Sőt Ständeisky Éva történész álláspontja szerint a Kádár-korszakban már kezdettől fogva megjelent a lassú bomlás, melynek során reformperiódusok és konzervatív visszarendeződési kísérletek váltották egymást.

A színikritikák a Kádár-korszakban

Gálfi László (II. Richárd) és Lukács Sándor (Bolingbroke).
Vígyszínház, 1984

Noha a vizsgált Kádár-korszakon kívülre esik, a színikritikák feldolgozását és értékelését illetően kiváló példaként szolgál a Nemzeti Színház 1955-ös *III. Richárd*-bemutatója, melynek során az előadást le is kellett pár percre állítani a közönség szünni nem akaró tapsa következtében. A produkció minden bizonnyal legkatartikusabb pillanata lehetett, mikor az Írnok az előre megfogalmazott ítélettel lépett be a színpadra. Ha azonban csupán a korabeli színikritikákra hagyatkozunk, egy tipikus, érdektelen, átlagos szocialista Shakespeare-előadás képe bontakozik ki előttünk. Az igazság a további dokumentációs anyagból derül ki, elsősorban memoárokból, interjúkötetektől – többek között Kazimir Károly és Major Tamás visszaemlékezéséből.⁹ Az előadást Nádasdy Kálmán rendezte, és anélkül aktualizált, hogy a rendezésnek ez lett volna a célja. Mindez azonban – emlékezzünk a Richárdot alakító Major Tamás visszaemlékezésére – csupán a bemutató során derült ki. Ebben az esetben tehát nem csupán kiegészíteni, hanem teljes egészében újraértelmezni is kell a korabeli színikritikákban olvasottakat.

Jóllehet az ötvenes és a hatvanas, de különösen a hetvenes és a nyolcvanas évek politikai légköre között jelentős különbség figyelhető meg, s a változás a kultúrpolitika működésében is nyomon követhető, e példa kiválóan érzékelteti, hogy a korabeli színikritikák – melyek több esetben a bemutatókról kizárólagosan fennmaradt dokumentumok – meglehetősen megbízhatatlanok lehetnek. Egyfelől igen értékes, pótolhatatlan információkkal szolgálnak olvasónak és kutatónak egyaránt, másrészt azonban szigorú forráskritikával

kell kezelni őket, hiszen köztudott, hogy a színikritikák cenzúrájának és öncenzúrájának egyaránt ki voltak téve. A kritikus vélemények szubjektív volta miatt is szükséges egyéb források és más tudományterületek eredményeinek bevonása a minél teljesebb és összetettebb, árnyaltabb kép kialakításához. A színikritikák ugyanakkor rendkívül értékesek számunkra, mert az egyes előadások elemzésénél jóval többről szólnak. Nagy András dramaturg szavait

⁸ Ständeisky Éva megjegyzése. In: Többarcú kisember irányította a kádári kultúrpolitikát. *Történelemtanárok Egylete*, 2009. március 26.

⁹ SCHANDL Veronika tanulmánya (2007) elemzi a produkciót, összehasonlítva az 1947-es, ugyancsak Nemzeti Színház-beli előadással.

idézve, főleg a korszak kezdetén „[a] színikritika egész diskurzusa az ideológiai nézetek parafrázisa lett, melyet úgy reinterpretáltak, hogy illeszkedjen a színpadon tárgyalt kérdésekhez. [...] Az egész társadalom, de különösen a művészek és az értelmiségiek, hamar megtanulták a játékszabályokat, és próbáltak módot keresni személyes véleményük közlésére, többek között az eltérő politikai nézet, valamint némi társadalomkritika kifejezésére. Nagyon hamar és szinte magától értetődően egy »kódolt nyelv« keletkezett mind a színpadon, mind pedig a kritikai írásokban, egy ún. »olvasás a sorok« között politika, utolsó esélyt kínálva a művésznek némi – noha nagyon korlátozott – szabadság fenntartására.” (NAGY 2001, 136. o.)

A párbeszéd folyamatán keresztül a színházcsinálók is megtanulták úgy használni a színpadot, hogy kifejezzenek olyan kérdéseket, problémákat, amelyekről nyilvánosan tilos volt beszélniük, s értő és reflektáló kritikusai reakciót kapjanak.

A színikritikák stílusát és tartalmát tekintve hamar feltűnik az is, hogy a századelő színházi estéiről gyakran tudósító Kosztolányinak az írásai mennyire áthatják a korabeli bírálatok nyelvét. Kosztolányi kritikáiban ugyanis abszolút prioritást élvez az író és a drámaszöveg, s úgy ír, mintha maga is ismerte volna Shakespeare-t: „Ő [...] mindent tudott és mindent érzett.” (KÉKESI KUN 1997, 86. o.) Hasonlóképpen a Kádár-korszakban is Shakespeare-re még mindig gyakran „génuszként”, „mindentudó politikusként”, sőt „a teremtés (jobbik) feleként” utalnak a kritikusok, akik íásaik tanúsága szerint továbbra is ragaszkodnak a szerzőhöz és a szöveghez való hűséghez, s ezek szerint ítélik meg az előadást, ami miatt ilyen szempontból meglehetősen elavultnak tekinthetők végig az egész korszak során. Főleg, ha Irwing Wardle – aki több mint negyedszázadig volt a *Times* színházi kritikusa – kritériuma alapján értékelünk, aki szerint „bármely kritika alapvető próbája az, ha megkérdedez magadtól: mennyit tudott volna belőle olyasvalaki megírni, aki nem is látta az előadást” (idézi KÉKESI KUN 1997, 88. o.).

A kutató számára azonban rendkívül gazdag forrásanyagot jelentenek a Kádár-korszakban íródott színikritikák, s a továbbiakban azt követjük nyomon, hogyan működhetett a „kettős beszéd”, a „sorok között olvasás” módszere, s milyen politikai utalásokat – a fennálló rendszerrel szembeni elégedetlenség, kritika kifejezése – találhatunk az írásokban, természetesen konkrét események, nevek megemlítése nélkül. Másrészt pedig kronológiai sorrendben haladván érzékelhető lesz, hogy tartalmukat tekintve az írások bizonyos tekintetben egyre nyíltabbá válnak.

Mácsai Pál (Aumerle) és Bubik István (II. Richárd). Várszínház, 1986

Bubik István (II. Richárd). Várszínház, 1986

A hatvanas évek

Hogy az addig mindössze egyetlen alkalommal színpadra állított *II. Richárd*-ot 1962-ben végül műsorra tűzték, azt a sokoldalú és vállalkozó szellemű fiatal rendezőnek, Kazimir Károlynak köszönhetjük, aki a Körszínházat és a nyári évadot

A király meztelen. Bubik István (II. Richárd). Hirtling István (Bolingbroke) és a temetői angyalok. Várszínház, 1986

választotta a mű bemutatására. A darab a „vereség drámájaként” is értelmezhető, hiszen egy trónbitorló, rossz király bukását mutatja be, aki azonban kitűnő költő is, és saját bukásának folyamatát rendkívül szép, emlékezetes beszédekben írja le. Könnyen asszociálhatunk tehát bármely pozícióra alkalmatlan vezetőre, politikusra, s a művet egyúttal a hatalom- és korszakváltás drámájának is tekinthetjük. A rendező szerint azért esett választása éppen erre a darabra, mert elmondása szerint a magyar Shakespeare-kultusz egyik jellemzője volt, hogy mindig ugyanazt a néhány darabot ismételték hazánkban, így ő az addig méltatlanul mellőzött királydrámát választotta első Shakespeare-rendezésének (KAZIMIR 1972, 15. o.).

Meglátása szerint a hatvanas évek elejének politikai és társadalmi atmoszférája is kedvezett a darab bemutatásának. Bár nem akart napi aktualitást belemagyarázni a műbe, véleménye szerint „[e]gy darab újrafelfedezése és az adott kor általános szellemisége között általában összefüggés fedezhető fel” (KAZIMIR 1975, 73. o.).

Vajon mit érthetett Kazimir „általános szellemiség” alatt? A hatvanas évek elejére Magyarország készen állt a politikai átszervezésre. Hruscsov megszilárdította pozícióját a Kremlben, és megkezdte a desztalinizáció második hullámát, melynek következtében Kádár abban bízott, hogy a szovjet vezetés hazánkban is támogatja a politikai változásokat. Kádár így 1961-ben elmozdította pozíciójából Münnich Ferenc miniszterelnököt – aki tisztségét 1958. január 28. óta töltötte be –, és több „keményvonalas” politikust is elbocsátott. A hatalom kádárista konszolidációja egy rugalmasabb, pragmatikusabb légkörhöz vezetett, melyben a meggyőzés nagyobb jelentőséggel bírt a kényszernél és az erőszaknál. Enyhítette a kormányzat részéről korábban tapasztalható elnyomást, és szabadon bocsátotta az ’56-os forradalomban való részvételért elítéltek többségét, ahogyan a bebörtönzött írókat is. Mindezek következtében Magyarország hamarosan a szovjet szövetségi rendszerben a reformmozgalom vezetője lett. Kádár aztán modus vivendit keresett a lakossággal, az alábbi jelmondattal összegezve új politikája lényegét: „Aki nincs ellenünk, az velünk van.”

Kazimir három évvel első rendezése után, 1965-ben újra színpadra állította a *II. Richárd*-ot, ezúttal a Thália Színházban. A darabválasztással kapcsolatos kommentárja meglehetősen hasonló volt korábbi érvéhez: „Nem én, hanem a kor és az események választották ki a darabot. [...] A *II. Richárd* korunkban a legizgalmasabb és leginkább a mához szóló Shakespeare-mű.” ([SEBES] 1965)

Ungvári Tamásnak a darab rendezése kapcsán egyik színikritikában kifejtett gondolata az öncenzúra egyik eklatáns példája, és kiválóan érzékelteti, hogyan működött a „kettős beszéd” politikája az írott sajtóban: „...s mi megértjük, hogy a példázat arról szól: a hatalommal élni kell s nem visszaélni. Többet lefordítani korunk nyelvére Shakespeare-ből nem lenne illő.” (UNGVÁRI 1965)

Ha tekintetbe vesszük, hogy ezeket a színikritikákat a hatvanas évek Magyarországon adták ki, magától értetődőnek tűnik, hogy az üzenetet kódolt nyelven közvetítették, annál is inkább, mivel a korabeli színházba járó és olvasóközönség tisztában volt a körülötte zajló politikai eseményekkel. A húsz évvel ezt követő időszakról azonban mindez már nem mondható el, így az akkori olvasóknak esetleg kicsit vissza kellett lapozniuk történelemtankönyveikben, ha értelmezni szeretnék volna Ablonczy László 1984-ben megjelent cikkét, amelyben a szerző a *II. Richárd* magyarországi színpadi recepciótörténetét tekinti át röviden. A cikkben ugyanis ez áll: „A hirtelen jövő döbbenetes világpolitikai kérdés: miért a változás az uralkodó posztján? Hiszen sem halál, sem valamiféle háború, de még népszavazás sem hozhatott személycserét; akkor hát mivel magyarázható a forgószelet hozta személyi változás?” (ABLONCZY 1984) Ablonczy – és két évtizeddel korábban Kazimir is – arra utal, hogy 1964-re Hruscsov presztízse számos területen megrendült, és eltávolították őt a hatalomból. Hirtelen távozásának híre meglepetésként érte a Nyugatot is, nem beszélve a keleti blokkról.

A hetvenes évek

A Lancaster-tetralógia Magyarországon legtöbbet bemutatott darabja, a *II. Richárd* (később a tetralógia többi része is, trilógiaként megrendezve) a hetvenes években Sándor János jóvoltából vidékre is eljutott. Az 1971-es békéscsabai Jókai színházbeli produkció rendezője akkor ismerkedett meg alaposabban a drámával, amikor a körszínházi bemutató kapcsán Kazimir Károly segédrendezőjeként dolgozott, a darab színpadra állításának gondolata pedig akkor vetődött fel benne, mikor Jan Kott *Kortársunk, Shakespeare* című művét olvasta. A *II. Richárd*-ban van egy híres sor, mikor a király Pomfretben a várbörtönben a következőket mondja: „Időm elvertem én, most ő ver engem.” (V. felvonás, 5. szín). E sor olvasása kapcsán asszociált a rendező a korabeli magyarországi állapotokra. Minderről így nyilatkozik egy 2010-es magáninterjújában: „Volt egy lehetőség, lehetett volna valami emberhez méltót csinálni belőle, de eljátszották az időt [...]. Nem a szocializmus miatt van baj, hanem a csinálók miatt, azokkal, akik nem azt nevezik szocializmusnak,

Lengyel János (IV. Henrik) és Körtvélyessy Zsolt (Harry herceg). Békéscsaba, 1972

Bessenyei Ferenc (Falstaff). Magyar Televízió, 1977

Kállai Ferenc (Falstaff). Nemzeti Színház, 1980

ami valóban az.”¹⁰ Efféle gondolatokat természetsszerűleg lehetetlenség lett volna közölni a korabeli sajtóban, ahol a rendezés kapcsán az jelent meg, hogy Sándor a trilógiában végig az ember (király) és a neki adományozott hatalom ábrázolására törekedett, valamint azt próbálta érzékeltetni, hogy a hatalomnak nem lenne szabad eltorzítania viselőjét.

A II. Richárd magyarországi színpadtörténetében 1976 valódi sikerévének számít, hiszen példa nélküli eset, hogy ugyanazon dráma színházi és tévéadaptációján egyszerre dolgoztak volna. Major Tamás a Nemzeti Színházban rendezte meg a darabot Őze Lajossal a főszerepben, míg Edelényi János televízióra komponálta azt, II. Richárd szerepében Jordán Tamással. Az „árnyékok, csendek, szürkék” világában játszódó gyönyörű filmet azonban csak tizenhat évvel később, 1992-ben, már a rendszerváltás után mutathatta be a Magyar Televízió. Ezzel a filmes adaptációval tehát előfordult, ami a színházban a Lancaster-tetralógia egyetlen darabjával sem: nem tűzték műsorra. Mellőzöttségét mutatja az a tény is, hogy csupán egyetlen újságcikk jelent meg a film forgatása közben, melyben ugyan megszólalhatott a rendező is, ám csupán általánosságokat fogalmaz(hat)ott meg a műről:

„Hogyan győzhet a kisebb erő a nagyobb felett, hogyan fordulhatnak meg reménytelennek és esélytelennek látszó helyzetek? [...] Olyan pillanatok, amelyekben tennünk kellene valamit, és mi csak annyit mondunk, mint Richárd: »Csak ámulunk.«” (NAGY 1976)

A film bemutatásának évében, 1992-ben televíziós interjúműsor is készült, melyben Berkes Zsuzsa beszélgetőpartnerei Edelényi János filmrendező, Fehér György dramaturg és operatőr, valamint a két főszereplő, Jordán Tamás és Lukács Sándor voltak. S hogy e darab kapcsán mennyire nem függetlenedik egy rendező

a mindenkori politikai helyzettől és eseményektől, azt Edelényi példája is mutatja, aki a műsorban akkori politikai aktualitásként az orosz hatalomváltásra, Jelcinre és Gorbacsovra utal. A magyar helyzetről csupán annyit említ, hogy „a kisebb változások – melyek bizonyos értelemben már a levegőben voltak – nagyon érdekesen tükröződnek a darabban”. A rendezőt egyébként elmondása szerint nemcsak az alkotók, hanem a televízió drámai osztályának vezetője is „figyelmeztette”: megesküszik, hogy Edelényi nem rendezhet több Shakespeare-t. Ebben igaza is lett.¹¹ Edelényi már rossz lelkiállapotban volt a film utómunkálatainál, mivel tudta, hogy hamarosan el fogja hagyni Magyarországot. A vágó, Czeilik Mária észre is vette, hogy a rendező el akar menni – talán ezért van a filmnek valamiféle búcsúhangulata, s ezért sikerült talán a kelletténél kicsit magasztosabbra a szentföldi zárókép, trombitaszóval kísérve. Merthogy Edelényi is a Szentföldre utazott, s azóta is Izraelben él. A rendező egy későbbi beszélgetésben így magyarázza távozásának okát:

¹⁰ Interjú Sándor Jánossal. 2010. április 9.

¹¹ A film Fehér György elmondása szerint soha nem volt betiltva, csak éppen hallgatás volt róla, nem lehetett megszerezni. Végül kiderült, hogy Czeilik Mária vágó őrizte a szekrényében – így maradt meg videokazettán. Edelényi Bécsből levelet írt a televízió akkori vezetőjének, melyben közölte, hogy azért, mert őt elkényszerítették az országból, ne terjesszék ki a büntetést valamennyi alkotótársra. Azt kéri továbbá, hogy tűzzék műsorra a filmet, s hozzájárul, hogy neve lekerüljön az alkotólistáról – nyilatkozta Edelényi a televíziós interjúban.

„Az egészben volt egy furá kettősség. Kissé leegyszerűsítve, volt anyagi háttér, a művészi oldalt tekintve pedig színészoszlánokkal dolgozhattunk, bármit megcsinálhattunk, totális szabadságot élveztünk. Ugyanakkor a *II. Richárd*-ra azt mondták, na, ez nem mehet le adásban, mert politikai áthallásai vannak. Hiába mondtam, hülyének és naivnak tettetve magam, hogy hát persze, ez William Shakespeare, a világ legpolitikusabb szerzője. [...] Az alkotói szabadságnak és ideológiai, politikai bürokratizmusnak, hogy mi mehet le és mi nem, olyan egyvelegében kellett élni, ami engem valahol összeroppantott, mert mindig attól féltem, ha egyszer kompromisszumot kötök, a következőt könnyebben kötöm meg, a negyediket pedig már magam ajánlom fel. Ez a félelem vezetett el innen. 1976 júliusában, a *II. Richárd* utolsó keverési éjszakáját követő hajnalon elmentem Magyarországról.” (FORGÁCS é. n.)

A hetvenes évek Magyarországa már egyre súlyosbodó gazdasági és társadalmi problémákkal volt kénytelen szembenézni, ami cselekvésre, változtatásra ösztönözte a politikusokat. A szélsőbal nyomására Kádár személycserét hajtott végre. 1975-ben még a miniszterelnököt, Fock Jenőt is menesztették, Nyers Rezsőt, az MSZP KB titkárát, valamint Fehér Lajos miniszterelnök-helyettest és társait pedig más munkakörbe helyezték vagy nyugdíjazták. Eleinte nemet mondtak a nyugat felé történő gazdasági nyitásra, az újabb reformok bevezetésére is, ám a gazdaság belső tartalékai lassan felemészthődtek, ami a kirobbanó olajválság¹² közepén nemcsak a nyugati fejlett gazdaságokban idézett elő néhány éves válságot, hanem a szocialista blokk országait is hatalmas veszteségek érték. Ennek ellenére a felvett nyugati hitelekkel sikerült legalább a pangás állapotában tartani a magyar gazdaságot, sőt még a lakosság életszínvonalát is javítani (emlékezzünk, ez volt az „ára” a politikai rendszer elfogadásának), ám az ország adósságállománya 1978-ra hatalmas méreteket öltött.¹³ A magyar külpolitikai és külkereskedelmi apparátusban ekkorra már egyre inkább sürgették, hogy Magyarország csatlakozzon az ENSZ pénzügyi szervezeteihez, ami végül – moszkvai jóváhagyás hiányában – csak 1981-ben valósult meg. A politikai döntéshozók elvetették a teljes fordulat

Benedek Miklós (Poins), Kállai Ferenc (Falstaff) és Cserhalmi György (Harry herceg). Nemzeti Színház, 1980

Csikós Attila díszlete. Nemzeti Színház, 1980

¹² 1973/74: a magyarországi Negyedik ötéves terv (1971–75) közepén.

¹³ A nettó konvertibilis adósság az 1974. évi 1,3 milliárdról 1978-ra 6 milliárdra, majd 1981-re 7,4 milliárdra emelkedett. Idézi Izsák 1998, 167. o.

végrehajtását a gazdaság- és életszínvonal-politikában egyaránt, hiszen az életszínvonal csökkentéséről nem lehetett szó – így csupán annak dinamikáját faragták le –, és a hatékonyabb ágazatok és vállalatok javára sem hajtottak végre radikális fordulatot. Mindazonáltal a monetáris eszközrendszer bevezetése nem maradt eredménytelen, a

Funtek Frigyes (Harry herceg) és Hirtling István (IV. Henrik).
Várszínház, 1986

tudományos és gazdaságpolitikai műhelyekben is nagy lendülettel folyt az 1968-as gazdasági reform továbbgondolása.

Az ezzel kapcsolatos viták nemcsak az eltérő szakmai álláspontokat tükrözték, hanem az átalakuló társadalmi-politikai erőviszonyokat is. A lakosság jelentős része ugyanis egyre türelmetlenebb lett életviszonyai alakulása miatt, s egyre kevésbé érezte tisztázottnak, biztosítottnak jövője kialakítását. A közvélemény nem igazán tudta méltányolni a gazdasági reformcsomagot vagy a külkereskedelmi mérleg pozitívvá válását. Ilyen helyzetben a politikai vezetés csakis úgy vállalhatta fel a reformokat, ha azok összekapcsolhatók a gazdasági növekedés újraindításával, valamint annak részeként az életszínvonal érzékelhető mértékű javulásával.¹⁴

1975-ben tehát a legfelsőbb szinten történt vezetőcsere, hatalomváltás, s minden bizonnyal nem véletlen, hogy a „vereség – vagy a korszak- és hatalomváltás – drámája” éppen ekkor került ismét előtérbe.

A nyolcvanas évek

Pontosan 1980-at írtunk, amikor Zsámbéki Gábor megrendezte színpadtörténeti eseménynek számító kétrészes *IV. Henrik*-előadását. A mű Shakespeare ikerdrámája, az egyik legösszetettebb királydráma. Cselekménye sok szalon fut. Többek között a címszereplő, IV. Henrik többek között elődje, II. Richárd meggyilkolása miatt gyötrődik. A darab bemutatja azt is, hogyan válik a király fia a későbbi dicső V. Henrikké, és itt jelenik meg Shakespeare egyik legnagyobb karaktere, Sir John Falstaff, az ifjú herceg kicsapongó, szellemes és csábító, ám annál szeretetreméltóbb figurája is. IV. Henrik kora zavaros időszak, hiszen ahol a trónt tisztességtelen esz-
közökkel szereztek meg, ott jelen van a folytonos lelkiismeret-furdalás, gyötrődés is, eleve nem lehet nyugalom és béke. A kritikusok többek között azért is éljeneztek, mert végre vágatlanul, azaz „csonkítatlanul”, „kibelezetlenül”, nem „torzóként” mutatták be a darabot. A rendező így érvelt a darab választása mellett: „Számos lényeges eleme összevág legmaibb problémáinkkal. IV. Henrik uralkodását, drámáját a végre nem hajtott nagy tervek, kiszámíthatatlan fordulatok, be nem váltott ígéretek, kiismerhetetlen, sőt megbízhatatlan figurák jellemzik.” (BÁTKI 1980) Az alábbi gondolatok szintén igen kifejezőek: a darab „egy zavaros korról szól, melyben az ember nehezen találja a helyét, melyben esetlegések a döntések, egyes embereknek azt kell érezniük, hogy meglehetősen kiszolgáltatottak” (DÉNES 1980).

Noha konkrét utalások nélkül, Zsámbékinak a darab kapcsán kifejtett keserű gondolatai meglehetősen egy-

¹⁴ Uo. 166–168. o.

értelműek és önmagukért beszélnek, ám egyúttal azt is mutatják számunkra, hogy efféle kommentárok már megjelenhettek 1980-ban az írott sajtóban.

A nyolcvanas évek második felében, már a rendszer-váltáshoz közeledve Kerényi Imre is nyíltan kifejezhette gondolatait a Lancaster-tetralógia várszínházbeli megrendezése kapcsán. Egy rádióinterjúból megtudhatjuk a rendezőtől: „A hatalomátvétel nagyon korszerű téma. Minden este a televízió Híradó[já]ban azt látjuk, hogy egy országnak az élete, vezetése fölborul, ez Közép-Európára hatványozottan igaz. Az itt élő népek történelmi tapasztalata az állandó hatalomváltozás. [...] Jan Kott állítja, hogy az itt élő népek értik meg legjobban Shakespeare királydrámáit, hiszen nekik a királydrámákban foglalt valóságanyag napi tapasztalatuk.”¹⁵

Kerényi visszaemlékezve, egy 2010-es magáninterjúban arról is beszámol, hogy a nyolcvanas évek a magyar színjátszás igen progresszív korszakaként jellemezhető, amikor minden különösebb összebeszélés nélkül elővették a hatalomról szóló műveket, s elkezdték boncolgatni azokat. Az a kérdés különösképpen foglalkoztatta a rendezőket, hogy a hatalom hogyan torzíthatja el a személyiséget. Ennek feldolgozására pedig a királydrámák kiválóan bizonyultak.¹⁶

A nyolcvanas évek közepének kultúrpolitikai légköre már annyira szabad volt, hogy a színpadon konkrétan is megjelen(het)tek a kifejezetten a szocializmushoz kapcsolódó szimbólumok – például a vodka, a szocialista útlelél, a vörös szőnyeg – Sándor János és Kerényi Imre rendezéseiben s többnyire a színikritikákban is.

Ekkorra, a nyolcvanas évek közepére Magyarország már hatalmas adóssággal küzdött, a világ gazdaságban, valamint a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások eredményeként pedig a Szovjetunió sem volt már többé képes arra, hogy megőrizze további gazdasági s ezzel együtt politikai befolyását a keleti blokkban. 1985–86-tól a válság elmélyülésével együtt a kiút keresés is elkezdődött, majd 1988-tól a párton kívüli ellenzék egyre nyíltabb aktivizálódása is. Az MSZMP 1988. májusi országos pártértekezlete Kádár hatalom nélküli pártelnökké választásával együtt kimondta, hogy szükség van „a társadalmi és gazdasági reformfolyamat

Lengyel János (Fluellen) és Csernák Árpád (V. Henrik). Békéscsaba, 1973

Lengyel János (Fluellen) és Csernák Árpád (V. Henrik). Békéscsaba, 1973

¹⁵ Tóth Ágnes riportja Kerényi Imrével.

¹⁶ Magáninterjú Kerényi Imrével. 2010. február 16.

összehangolt” folytatására. 1989 elejétől a Németh Miklós vezette kormány hozzálátott a jogállamiság megteremtését szolgáló sarkalatos törvények megalkotásához, 1989 nyarán pedig két „politikai temetésre” került sor: június 16-án temették Nagy Imrét, Gimes Miklóst, Losonczy Gézát, Maléter Pált, Szilágyi Józsefet, valamint a forradalom névtelen mártírjait, mindössze egy hónappal később, július 14-én pedig Kádár Jánost s vele együtt azt a korszakot, amely nevével összefonódott (Izsák 1998, 171. o.). 1989. október 23-án, az új nemzeti ünnepen kikiáltották a Magyar Köztársaságot. Törvény született az új, szabad választásokról is, az ország elindult a többpárti demokrácia megteremtése felé. 1991 nyarán a KGST és a Varsói Szerződés felmondásával Magyarország visszanyerte függetlenségét, ténylegesen is szabaddá vált (uo. 176. o.).

Csernák Árpád (V. Henrik) és Kalmár Zsuzsa. Békéscsaba, 1973

Vágvölgyi Ilona jelmeztervei. Békéscsaba, 1973

Politikai szimbólumok a színpadon

Az enyhülés következtében – mint fentebb említettük – megjelentek a pódiumon is a kifejezetten a szocializmushoz kötődő szimbólumok.

A hetvenes évekbeli bemutatók kapcsán még csak (egy több évtizeddel későbbi) rendezői interjúból tudható meg például az, hogy a *IV. Henrik*-ben a csata után a sebesülteket és a halottakat úgy fektették egymás mellé Sándor János színpadán, ahogyan az 1956-os forradalomban tették.¹⁷

A nyolcvanas évek második felében azonban már a színikritikákban is olvashatók olyan részletek, hogy például a várszínházbeli *II. Richárd*-ban (1986) John of Gauntot műtőasztalon infúzióval, 20. századi orvosi asszisztencia mellett segítették át a halálba, a jelentéseket írógépen írták, a száműzötteket határőrök motozták meg, a kertészt vodkával csön-desítették el, a király gyilkosa pedig útlevelet kapott (KOLTAI 1986; RÓNA 1986).

A szegedi 1985-ös *IV. Henrik*-ben a király halálakor a híradókból ismert gyászzene szólt, a halottat szertartásosan, kitüntetései kíséretében hordozták körbe a színpadon, ahogy a „nagy halottakat mostanában”, az új király elé pedig vörös szőnyeget gördítettek, ami a személyi kultuszra utalt. Az elemzések ennek következtében furcsának vagy hátborzongatónak írják le az előadás végét. A háttér-függönyön megjelenő békeszimbólumról, a háromosztatú körről és a

¹⁷ Interjú Sándor Jánossal. 2010. április 9.

„mir” (béke) feliratról még írtak a színikritikák (STUBER 1986), arról azonban nem, hogy a színpadra felvitt tankcsapdaszerű háttérdíszleten a „Ruszi damoj!” felirat is látható volt – mindez csupán a 2010-es interjúból tudható meg. A rendező szerint úgy mentek tovább az előadások, mintha senki nem vette volna észre a feliratot.

Ezek a példák kiválóan mutatják a rendezők szocialista rendszerrel szembeni elégedetlenségét, kritikáját, egyúttal azonban a lehetőséget is arra, hogy mindezt a pódiumon kifejezzék. Megjegyzendő azonban, hogy noha e szimbólumok többségéről már olvashatunk a színikritikákban, egyetlenegy sem jelenik meg közülük a korabeli sajtó képanyagában vagy az előadások fontos pillanatait rögzítő fotóarchívumokban.

Záró gondolatok

A korabeli színielőadásokról fennmaradt, sok esetben cenzúrázott és öncenzúrázott dokumentumok tehát múltunkról, történelmünkéről és színházművészetünkéről egyaránt mesélnek nekünk, mai olvasóknak. Shakespeare Lancaster-tetralógiájának színpadra állításán keresztül betekintést nyerhetünk a sokat vitatott Kádár-korszak működésébe, s annak kulturális aspektusáról is árnyaltabb képet kaphatunk. Noha a múlt rendszerben élt művészeknek szinte lehetetlenség elfogultság nélkül emlékezni, a minél részletesebb és árnyaltabb megközelítés érdekében fontos, hogy – Sándor János rendező szavaival szólva – „ne öntsük ki a fürdővízzel együtt a gyereket is”,¹⁸ azaz az értékes dolgokat őrizzük meg és tegyük a helyükre. Nem feledkezhetünk meg a mellőzött és háttérbe szorított, esetlegesen lelkileg megnyomorított művészekről sem, a feldolgozást azonban – egyetértve Aczél Ágnessel, Aczél György lányával – ne gyűlölettel, mintegy képletesen „felnégyelve” (VARGA 2013) a szocialista éra kétségkívül fel nem menthető politikusait, hanem amennyire lehet, objektíven próbáljuk megtenni.

Az előadásokról fennmaradt kritikai írások fontos kordokumentumok számunkra, hiszen segítségükkel nyomon követhetjük a színpadon a szocialista rendszer bomlásának

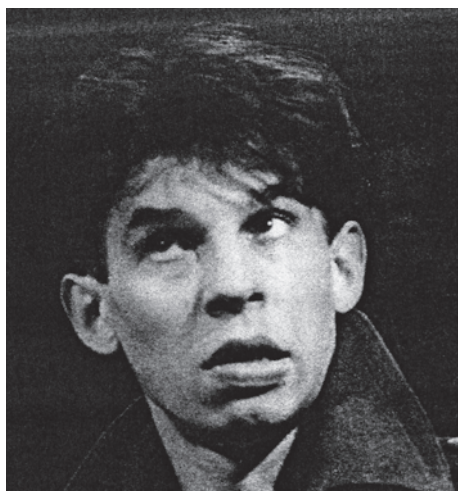

Az udvarlási jelenet. Götz Anna (Katalin) és Funtek Frigyes (V. Henrik). Várszínház, 1986

Funtek Frigyes (V. Henrik). Várszínház, 1986

¹⁸ Interjú Sándor Jánossal. 2010. április 9.

Funtek Frigyes (a Dauphin). Várszínház, 1986

folyamatát – szinte párhuzamosan azzal, ahogyan a változás a valóságban is lezajlott. A pódiumon a rendezők egyre nyíltabban használ(hat)ták a politikai rendszerrel szembeni elégedetlenségüket kifejező utalásokat, szimbólumokat. A hetvenes és nyolcvanas években Magyarországon a művészvilágban is felnőtt egy új generáció, melynek már nem voltak emlékei a háborúról, így a „gulyáskommunizmus” kínálta relatív jólét és „szabadság” illúziójával sem voltak többé megvezethetők. Az idős, a rendszerváltás küszöbén már nagyon beteg Aczél Györgynek pedig nem maradt energiája arra, hogy ezzel a generációval újrakösse azt a paktumot, melyet az idősebbekkel sok esetben meg tudott kötni, hogy az „ostor és mézesmadzag” politikát alkalmazva „kegygazdálkodást” folytathasson velük, s kénye-kedve szerint irányíthassa őket. Bekövetkezett a hatalom- és korszakváltás, hasonlóan a *II. Richárd* metaforájához a koronát jelképező kútról, „Melyben két vödör tölti váltva egymást, / Az üres mindig fenn táncol a légben, / A másik lent megtelten elmerül” (IV. felvonás, 1. szín).

Hivatkozott művek

- ABLONCZY László 1984. Ütemzavar. A *II. Richárd* a Vígyszínházban. *Film, Színház, Muzsika*, XXVIII. évf. 40. sz. október 6.
- BÁTKI Mihály 1980. Egy dráma – két este. A IV. Henrik próbáján a Nemzetiben. *Film, Színház, Muzsika*, XXIV. évf. 45. sz. november 8.
- BOGÁCSI Erzsébet 1991. *Rivaldazárlat*. Dovin Kiadó, Budapest.
- DÉNES Sándor 1980. Beszámoló a Nemzeti Színházról. *Színházi Magazin*, XXXXIII. évf. 47. sz. november 16.
- FISCHER-LICHTE, Erika 1999. A színház mint kulturális modell. *Theatron*, 3. 67–80. o.
- FORGÁCS Iván: Előnyt kovácsolni minden hátrányból. Beszélgetés Edelenyi Jánossal és Veszela Kazakovával. *Filmkultúra*, http://www.filmkultura.hu/arcok/cikk_reszletek.php?kat_azon=401. (Megtekintés: 2014. április 3.)
- IZSÁK Lajos 1998. *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990*. Kulturtrade Kiadó, Budapest.
- KAZIMIR Károly 1972. *A népművelő színház*. Magvető, Budapest.
- KAZIMIR Károly 1998. *Thália örök*. Szabad Tér, Budapest.
- KAZIMIR Károly 1975. *Világirodalom a Körszínházban*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- KÉKESI KUN Árpád 1997. Kosztolányi, Shakespeare és a színházi kritika nyelve. *Alföld*, 48. évf. 7. sz. július. 84–91. o. Web: <http://www.epa.oszk.hu/00000/00002/00019/kritika.html>. (Megtekintés: 2014. április 3.)
- KOLTAI Tamás 1986. A dolgok főiránya. *Élet és Irodalom*, XXX. évf. 21. sz. május 23.
- KOLTAI Tamás 1986. *Major Tamás*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- LEPOSA Balázs 2008. Az ellenszínház mint alternatíva. A Stúdió „K” Woyzeckja. In: Imre Zoltán (szerk.): *Alternatív színháztörténetek. Alternatívok és alternatívák*. Balassi Kiadó, Budapest. 205–221. o.
- NAGY András 2001. Criticism and Politics. In: *Theatre Criticism Today*. Croatian Centre of ITI – UNESCO, Zagreb. 133–139. o.
- NAGY Judit 1976. *II. Richárd* – tévére komponálva. A vereség drámája ez. *Film, Színház, Muzsika*, XX. évf. 10. sz. március 6.
- NÁNAY István 1998. Az Orfeo-ügy. (Fodor Tamás és Malgot István visszaemlékezéseivel.) *Beszélő*, 3. 73–79. o.
- RÉVÉSZ Sándor 1997. *Aczél és korunk*. Sík Kiadó Kft., Budapest.

- RÓNA Katalin 1986. II. Richárd. *Film, Színház, Muzsika*, XXX. évf. 12. sz. március 19.
- SÁNDOR Zsuzsanna 2009. Aczél György és kortársai. Ítélezések nélkül. *168 Óra*, XXI. évf. 11. sz. Web: <http://www.168ora.hu/arte/itelkezesek-nelkul-32444.html?fejezet=1>. (Megtekintés: 2014. április 3.)
- SCHANDL Veronika 2007. Sasok, héják, kányák. A III. Richárd és a színházi szubverzió 1955-ben, Budapesten: In: Géher István (szerk.): „Látszanak, mert játszhatók”. Shakespeare a színpad tükrében. ELTE, Budapest. 203–219. o.
- SCHANDL, Veronika 2008. *Socialist Shakespeare Productions in Kádár-regime Hungary: Shakespeare behind the Iron Curtain*. The Edwin Mellen Press, Lewinston.
- SCHULLER Gabriella 2008. Szabadság tér 69–85. Kassák Ház Stúdió, Lakásszínház, Squat: autonóm terek. In: Imre Zoltán (szerk.): *Alternatív színháztörténetek. Alternatívok és alternatívák*. Balassi Kiadó, Budapest. 222–241. o.
- (SEBES) 1965. II. Richárd a Thália Színházban. *Esti Hírlap*, X. évf. 3. sz. január 4.
- STUBER Andrea 1986. Koronaközelben. A IV. Henrik Szegeden. *Új Tükör*, XXIII. évf. 4. sz. január 26.
- Többarcú kisember irányította a kádári kultúrpolitikát. *Történelemtanárok Egylete*, 2009. március 26. <http://www.tte.hu/toertenelem/67/867>. (Megtekintés: 2014. április 3.)
- UNGVÁRI Tamás 1965. II. Richárd. A Thália bemutatója. *Magyar Nemzet*, XXI. évf. 21. sz. január 24.
- VARGA Ágota 2013. Beszélgetés Agárdi Péterrel. In: uő: *Aczél-történetek*. Alexandra, Budapest. 104–105. o.

Interjúk, beszélgetések

- Magáninterjú Kerényi Imrével. Budapest, 2010. február 16.
- Magáninterjú Sándor Jánossal. Szeged, 2010. április 9.

Rádióműsor

- Interjú Kerényi Imrével. *Láttuk, hallottuk. Petőfi Rádió*, 1986. március 10. 10.45. Riporter: Tóth Ágnes.

Dokumentumfilm

- Aczél*. I–II. rész (DVD). Rendező: Varga Ágota. Inforg Stúdió – Mokép-Pannónia Kft., Budapest, 2009. 110 perc.

Tóth Noémi Kinga a Károli Gáspár Református Egyetem angol–történelem szakán végzett. Az ELTE Angol reneszánsz és barokk irodalom doktori programja keretében 2012-ben védte meg PhD-értékelését, melynek címe: *Shakespeare Lancaster-tetralógiájának (II. Richárd, IV. Henrik 1–2. rész, V. Henrik) színpadi recepciója Magyarországon a Kádár-korszakban*. A Gödöllői Református Líceum angol és történelem szakos tanára.

Frankó
Dóra

Gondolatok a petesejt-adományozásról

Még pszichológia szakos hallgatóként egyetemi képzésem során találkoztam a petesejt-adományozással mint a meddőség kezelésére alkalmazott modern orvosi eljárással. Ekkor a reprodukciós pszichológiai vonatkozásokkal megismerkedve számos etikai kérdés vetődött fel bennem, ami az egyéni döntéseken és véleményeken túlmutat, és amelyeket akkor nem állíthattam fókuszba. Pszichológus szemmel elsősorban az adományozással kapcsolatos attitűdökre koncentráltam, ezúttal azonban az asszisztált reprodukciós eljárások ismertetését követően azt igyekszem körbejárni, hogy a petesejt-adományozásnak milyen etikai vonatkozásai lehetnek.

A meddőség kérdése és egy lehetséges válasz

Az élet természetes rendje ősidők óta a következő generáció felnevelése, a saját génnek továbbadása. A fajfenntartás alapösztöne a kezdetek óta mozgatórugója a cselekvésnek: ez egy nagyon erős *primer drive*, amely motivál a génnek továbbörökítésére, illetve a következő generáció felnevelésében való aktív részvételre. A 21. század emberében is megmaradt ez a vágy a gyermekvállalásra és a szülői szerepkör felvételére. Ugyanakkor a technológiai fejlődés hatására ez az eddig (természeténél fogva erősen összefonódott) biológiai-szociális kérdéskör új vetületekkel gazdagodott.

A terméketlenség nemcsak testi, hanem lelki szinten is hat (COUSINEAU–DOMAR 2007). Mivel a WHO definíciója szerint nemcsak a betegség hiánya, hanem a pszichológiai és mentális jóllét határozza meg az egészséget, fontos vizsgálati területet képviselnek a reprodukcióval kapcsolatos tudományos kérdések is.

A meddőség definíciója

A gyermekvállalás tipikus időpontja statisztikailag a húszas évekre esik, és a terhesség általában hat hónapnyi védekezés nélküli szexuális együttlétén belül következik be (SAUER 1998). A meddőségnek több formája van, de az általános definíció alapján akkor diagnosztizálják, ha rendszeres és fogamzásgátlástól mentes szexuális együttlét ellenére egy éven belül nem jön létre terhesség. A meddőség nagyjából 50%-ban női és 50%-ban férfi eredetű (COUSINEAU–DOMAR 2007).

A meddőségnek elsődleges és másodlagos válfaját különböztetik meg az orvosok.¹ A gyermekvállalás képességének hiánya stresszel teli, szorongást okozó helyzetként jelenik meg a vele szembesülni kényszerülő egyének és párok életében. Statisztikai adatok alapján körülbelül 80 millió embert érint a földön a terméketlenség – az előfordulási aránya 5-30% között változik (WHO adatok alapján, 2002).

Becslések szerint minden tizedik párt érinti az elsődleges vagy másodlagos meddőség, aminek számos társas és pszichológiai következménye lehet az érintett egyének életére nézve, például vezethet párkapcsolati konfliktushoz, váláshoz, szociális stigmához, izolációhoz, valamint mentális distresszhez is (COUSINEAU–DOMAR 2007).

Különösen égető a kérdés, mivel a nyugati országokban látszólag járványként terjed a terméketlenség. Ennek fő oka elsősorban az, hogy kitolódott a gyermekvállalás időpontja, mivel egyre több nő továbbtanul és szerepet vállal a munkaerőpiacon, és így csak a tanulmányok és a karrierépítés után tervezik a terhességet. És bár a meddőség nem pusztán korfüggő jelenség, egyértelmű összefüggés áll fenn az életkor és a termékenység között (COUSINEAU–DOMAR 2007).

A meddőség kezelésének lehetőségei

Tehát a meddőség a férfi, illetve a női reprodukív rendszer betegsége, amelynek következtében csökken a fogantatás, valamint a terhesség kihordásának esélye. Az akaraton kívüli gyermektelenség problémája Magyarországon kb. 150 000 párt érint, az esetek kb. 40%-ában a pár női, 40%-ában férfi tagjának, 20%-ában pedig mindkét félnek a problémája tehető felelőssé a meddőség kialakulásáért.²

Az asszisztált reprodukció az egyik legszigorúbban szabályozott orvosi terület – nemcsak biztonsági, sokkal inkább szociális következményei miatt (SCHENKER–EISENBERG 1997). Az orvosi vizsgálatok eredményének tükrében számos eljárás közül választhat a páciens, illetve a gyógyítást végző személyzet. Amennyiben a páciensek saját ivarsejtjei nem alkalmasak megtermékenyítésre, akkor az orvostudomány fejlődésének köszönhetően már az úgynevezett *asszisztált reprodukciós technikák (ART)* alkalmazásával is elősegíthető a terhesség létrejötte: ezek a spermiumadományozás és a petesejt-donáció.

A *hímivarsejt-adományozásnak* már van hagyománya: az első dokumentált eset még a 19. század végére datálódik, dr. Pencoast 1894-ben egy philadelphiai tanteremben hajtotta végre az első adományozott hímivarsejttel történő mesterséges megtermékenyítést. Ez az eset számos tanulságos mozzanattal szolgálhat, ami ma alapvetőnek tekinthető, így például az informált beleegyezés, az előzetes orvos–beteg konzultáció és a megegyezés az alkalmazott technikában kezdetben nem volt ennyire evidens.³

¹ Az előbbiről akkor beszélnek, ha a védekezés nélküli közösülések dacára egy év alatt nem esik teherbe a nő. A meddőség akkor másodlagos, ha a nőnek már volt terhessége, ám az nem ismétlődik meg az egyévi rendszeres és védekezés nélküli nemi élet ellenére. A fogantatás esélye, ha a pár a női ciklus megfelelő időpontjában él házasetet, havonta csupán 10-15% körüli. Így a felesleges kivizsgálások és kezelések elkerülése miatt csak egyéves védekezés nélküli, fogamzást nem eredményező szexuális élet után beszélünk meddőségről és kezdünk el diagnosztizálni. Természetesen azon esetekben, ahol a pár idősebb vagy a kórelőzményben ismert – meddőségre utaló – betegség szerepel, a probléma korábban is diagnosztizálható és kezelhető.

² A gyermek után vágyó párok majdnem 90%-ában a meddőség kezelhető gyógyszeresen, a reprodukív rendszer funkciójának sebészi helyreállításával, valamint az asszisztált reprodukciós technikák alkalmazásának segítségével.

³ Az orvosok megállapították a diagnózist, azaz hogy a férfi terméketlensége az ok, majd ezután a mai szemmel etikailag erősen megkérdőjelezhető autonóm döntést: a „legjóképűbb csoporttárs” spermájával a pár tudtán kívül megtermékenyítették a nőt. Csak a férjet tájékoztatták, méghozzá amikor a terhességet már megerősítették.

A *titoktartás* ma is központi mozzanata az asszisztált reprodukciós eljárások döntő többségének, de nem a páciens–terapeuta viszonyban: azaz természetesen a páciens informált beleegyezése nélkül nem „gyógyít titokban” meddőséget az orvos, mint a történelmi példában. Az orvosi technika fejlődése következtében elterjedt eljárássá vált az adományozott spermiumok spermabankban való tárolása és felhasználása a meddőség kezelésére.

Hagyományosan a fiatal férfidonor pénzügyi ellenszolgáltatást, pontosabban kompenzációt kap a szolgálataért, és anonim marad. Továbbá a donor számára a kötelező biztonsági szűrővizsgálatokon kívül nem jár plusz orvosi beavatkozással a hímivarsejtek megszerzése, ezenfelül a spermiumok száma elvben végtelen, hiszen újratermelődnek.

A *petesejt-adományozás* kevésbé távoli múltra tekint vissza: az első sikeres eset 1983-ra datálódik, és Trounson és Wood ausztrál kutatócsoportja dokumentálta (TROUNSON et al. 1983). Az új technológia ellentétes reakciókat váltott ki – a mai napig vegyes a megítélése. Ez azzal is összefüggésben áll, hogy ellentétben a férfiak hímivarsejt-adományozásával, a petesejt-adományozás bonyolultabb orvosi beavatkozást igényel. Természetesen a nőknek is át kell esniük orvosi tesztek hosszú során, hiszen csak a kritériumoknak megfelelő személy lehet donor. De az eltérő biológiai-anatómiai struktúra eredménye az, hogy hormonstimuláció előzi meg a petesejtek levételét (hiszen e nélkül az egyszerre érő petesejtek száma túl alacsony), ami egy gyors, néhány perces műtéti beavatkozás segítségével történik meg. Ez, mint minden orvosi művelet, magában rejt bizonyos rizikót, és ennek a mértéke a férfi donorok esetében vállalt, nem létező veszélytényezőhöz képest a női donor számára magasabb, több kellemetlenséggel, jelentősebb idő- és energiaráfordítással, valamint fáradtsággal és fájdalommal is járhat (REAME 2000). Az eljárás sikeressége ugyanakkor igen magas, az első ciklus után 50%, három ciklus után 90% (SAUER 1996, idézi REAME 2000), sőt más források 99%-os sikerességi mutatóról számolnak be.

Az eljárás vitatottsága miatt nem azonos a jogi szabályozás: országtól függően változó a módszer alkalmazhatósága. Ennek az egyik következménye az úgynevezett reprodukciós turizmus, amely azt jelenti, hogy a meddőséggel küzdő párok országhatárokat átlépve keresik meg a legalkalmasabb helyszínt a gyermek utáni vágyuk teljesítésére. Ebben az esetben vagy a meddő pár utazik külföldre, vagy a donor érkezik külföldről. Sőt arra is van példa, hogy a személyek nem utaznak, csupán speciális orvosi futárszolgálat igénybevételével a kívánt „orvosi nyersanyag” jut el a kívánt országba a világ más tájáról, e-mailes rendelésre (HENG 2006).

A reprodukciós orvoslás magasan fejlett és sokrétű módszertani repertoárral rendelkezik a meddőséggel küzdő személyek segítése érdekében, habár viszonylag fiatal a tudományág.⁴

Nők és egészség

A társadalmi rendszer változása azt a lehetőséget is magával hozta a világ fejlett országaiban, hogy a nők rendelkezzenek a saját testük felett: ennek pedig szerves része az egészség. Számos etikai aspektusa van a női reprodukciós eljárások és beavatkozások alkalmazásának. Egyrészt elősegíthető, növelhető a nők egészsége, ha szabad kezet kapnak a reprodukcióval összefüggő döntésekkel kapcsolatban: a szexualitással, fogamzásgátlással, abortusszal, illetve asszisztált reprodukciós módszerekkel való éléshez (SCHENKER–EISENBERG 1997).

A gyermekvállalásnak a nők hordozzák a terhét: rájuk hárul az egészségügyi rizikó és a fizikai-testi átalakulás, amely ezzel jár. De a nők joga a testük és egészségük felett való kontroll gyakorlására ugyanakkor etikai dilemmák

⁴ A modern kor első „sikertörténete” Louise Brown, az első sikeres IVF segítségével született gyermek, aki 1978-ban az első *in vitro* megtermékenyítés után jött a világra (STEPTOE–EDWARDS 1978, idézi NAVRATYIL 2011).

sorával kapcsolódik össze, ezek közül a legjellegzetesebb a nő méhében megfogadó preembrió morális státusza, amelynek érdekei szemben állhatnak az anyai elképzelésekkel. Ez esetben az egyéni döntés egy másik személy (lehetséges leendő állampolgár) jogaival áll ellentétben: itt kérdéses a Hippokratész által megfogalmazott „non nocere”, azaz „ne árts!” elv pontos megvalósítása.

Ugyanakkor keretet adhatnak a tevékenységnek a *bioetikai alapelvek*, amelyek a következők: az emberek iránti tisztelet, az önrendelkezésre képes emberek autonóm döntésének az elismerése és az erre nem képes személyek védelme, valamint a jó cselekvése iránti kötelezettség és az ártás elkerülése (COOK–DICKENS 2007).

A társadalom, a test és az egyén

Társadalmi változások hatására változott az életút. A nők szereplehetőségei kitágultak: a korábbi egyenlőtlenség után elindult egy emancipációs folyamat, a feminista mozgalmak és a társadalmi rendszerben történő átalakulások hatására új feladatkörök betöltésére van lehetősége a mai nőknek. A munka világában jelen lehetnek és jelen vannak (FRIESE et al. 2008a), de a család és a karrier összeegyeztethetőségének az észlelése lehet az egyik indok arra, hogy például Amerikában is kitolódik a családalapítás időpontja (MEYER 1999).

Az a tény, hogy az új reprodukciós technológiák lehetővé tették a gyermekvállalás eddig ismert biológiai határának, a menopauzával lezáruló korszak végének a kitolását, hatással van az egész életútra (FRIESE et al. 2008b). A huszadik század technológiai vívmányai megváltoztatták, miként tekintünk a női reprodukivitásra, és egyúttal egy új éra nyílt meg, ahol az életszakaszok sokkal átjárhatóbbakká és elmosódottabbakká váltak (uo.). Ma tehát a technikai fejlődés hatására olyan lehetőségek sokasága érhető el a nők számára, amellyel kontrollt gyakorolhatnak, és amelyek segítségével döntéseket hozhatnak saját reproduktív egészségükkel kapcsolatosan.

Ugyanakkor ennek a változásnak nem csak „haszonélvezői” a nők. Ez több szempontból is igaz lehet: egyrészt a múlt elvárásai ideálként még mindig jelen lehetnek. Így nagyon sok kultúrában a valódi nő szinonimája az önfeláldozó anyának. Amennyiben egy nő erre a feladatra nem vágyik (önkéntes gyermektelenség) vagy akaratán kívül gyermektelen (meddőség), akkor önértékelése negatív irányba mozdulhat el, és érzelmi stresszt élhet meg, ami pszichológiai diszkomfortérzéshez vezet. Ezenfelül szociális stigmatizációt élhetnek meg (LEATHERBY 1999), vagy elszigetelődéshez is vezethet az a negatív, egysíkú társadalmi megítélés, miszerint önző, egoista nő az, aki nem vállal gyereket. Továbbá magasabb depresszió jellemző az akaratukon kívül gyermektelen nőkre (COUSINEAU–DOMAR 2007).

Amennyiben azonban a nő a „modern nő” eszményét éli, tehát tanul, karriert épít, rizikót vállal a „másik” területtel kapcsolatosan. Ennek az az oka, hogy a biológiai átalakulás nem követte a társadalmi változásokat, így a női termékenységi görbe a kor előrehaladtával változatlanul hanyatlik. Ennek hatására igen gyakran döntési helyzetbe kényszerülnek a mai nők: karrier vagy család, vagy esetleg egy olyan kompromisszum, ami elégedetlenséghez vezet.

A családtervezéshez ma már mindkét döntési irányt támogató eljárások léteznek. Amennyiben a terhesség, illetve a gyerekvállalás elkerülése a cél, létezik a fogamzásgátlás vagy terhességmegszakítás lehetősége. Amennyiben az utód létrehozása a cél, akkor a peteérést serkentő, szájon át bevehető tablettától a petesejt-adományozásig tág spektrumon választhat a meddőséggel küzdő egyén – de ezek nem azonos mértékben elérhetőek a világ minden országában élő nők számára (GREER 2009).

A modern asszisztált reprodukciós technikák a családtervezés új lehetőségeit nyitják meg. Egyre több nő elhelasztja a gyermekvállalás idejét, abban a hitben élve, hogy az ART hasonló esélyeket ad még a negyvenes éveikben

járó nőknek is, mint a természetes terhesség bekövetkezte fiatalabb korban (NG–HO 2007). Ezt támasztja alá a tudományos fejlődés ama fontos felfedezése, hogy a női test a menopauza után is képessé tehető a terhességre. A kor és a termékenység összefüggésének új oldalait ismerték meg az elmúlt években – illetve ennek etikai implikációi is felmerültek.

A legfontosabb az a felfedezés, hogy a meddőség oka ebben a korban a petesejtek előregedése. A méh képes kihordani egy gyermeket, amennyiben rendelkezésre áll adományozott petesejt, illetve előzetesen megfelelő hormonális stimuláció segítségével a méhet felkészítik a terhességre. Az eljárás segítségével „természetellenesen magas” korú nőknek – ez alatt azokat a nőket értik, akik az eddig ismert gyermekvállalási korhatár, illetve időpont fölé esnek, ami korábban a menopauza bekövetkeztével volt egyenlő – is születhetnek gyermekei.

Fókuszban a petesejt-adományozás

Mivel mindkét nemben azonos az a vágy, hogy lehetőség szerint saját génjeit adja tovább a következő generációnak, elsősorban vér szerinti gyerekekre vágnak. Az egyik legújabb tudományos lehetőség a petesejtek lefagyasztása, ami által kiküszöbölhető a két nem közötti erő eltérése, aminek a nők a hátrányt szenvedő alanyai. Ameddig a férfiak akár még hetvenéves korukon túl is képesek funkcionális értelemben jó minőségű spermiumokat termelni, addig a nők esetében a fogamzás esélye igen csekély, pedig ők is további 30–40 évig jó egészséggel élhetnek.

A nemek közötti, természet adta egyenlőtlenség kiküszöbölésére kínálnak látszólag megoldást az asszisztált reprodukciós technikák. Ugyanakkor érdemes hangsúlyozni azt a véleményt, miszerint az egészséges újszülött világra hozatalának esélye 40 éves kor fölött, saját petesejtek felhasználásával még az IVF korában is oly csekély, hogy egyes nézetek szerint kifejezetten etikátlan ilyen kezelést ajánlani ebben a korcsoportban (LOCKWOOD 2009).

A két ivarsejt közötti különbség eddig megakadályozta az azonos elv alapján történő alkalmazást: a fagyasztást. A hímivarsejtek fagyasztva tárolása a férfiak termékenységének megőrzésére már több mint 50 éve lehetséges. Ezzel szemben a petesejteket, amelyek nagyméretű, kényes struktúrájú képletek, és rendkívül érzékenyen reagálnak a jégkristályok képződésére és a sejten belüli károsodásra, eddig nem lehetett ilyen módon konzerválni (LOCKWOOD 2009).

A petesejt-adományozásnak több típusa van. A meddőségi kezeléseknél több területe van, amelyek esetében szóba jön a petesejtek fagyasztva tárolása, mint a fiatal korban rákkal diagnosztizált nők, illetve a Turner-szindrómás gyermekek.

Az előző eljárások megalapozottságát kisebb mértékben kérdőjelezzik meg, mint az orvosi indikáció nélküli petesejt-önadományozást és -fagyasztást. Tehát az a vízió, hogy olyan nők is élhessenek a petesejtfagyasztás lehetőségével, akik jelenleg nincsenek abban a helyzetben, hogy terhességet vállaljanak, ezért – mintegy az életkor előrehaladtával csökkenő termékenység elleni biztosíték gyanánt – inkább le szeretnék fagyasztatni petesejtjeiket, jelentősen felborzolva a kedélyeket.

Tény, hogy a petesejtek minősége a kor előrehaladtával fokozatosan csökken (JANSEN 2003), így ezzel az előre gondolkodással a fiatalabb, termékenyebb saját petesejtek konzerválhatók. De fontos tisztában lenni azzal a ténnyel, hogy a lefagyasztott petesejtek nem jelentenek automatikus és teljes garanciát a teherbeesésre. Mindenesetre a petesejt-önadományozás olyan ésszerű döntés lehet, amely ahhoz járul hozzá, hogy a gyermekvállalási esély minél magasabb legyen a megfelelő pillanatban az így határozó nők számára (LOCKWOOD 2009).

Magyarországon az első petesejt-adományozással született újszülött 1992-ben jött világra egy önkéntes női donor és egy házaspár férfi tagja ivarsejtjeinek az adományozó méhén belüli megtermékenyítésével, majd az így megfogant embriónak a feleség méhébe való átültetésével (GYÖNGYÖSI, 2002). Mára kizárólag az anonim donortól származó petesejt adományozásával és a nő testén kívüli, azaz *in vitro* megtermékenyítéssel engedélyezett az eljárás.

Mint minden új lehetőségnek, a petesejt-adományozásnak és a petesejt-önadományozásnak is lehetnek árnyoldalai, ilyen például a fiatal nők pénzügyi ellenszolgáltatás hatására fellépő kizsákmányolása (FULLER 2000), illetve a donor jogainak hiányos érvényesítése (KALFOGLOU–GELLER 2000). Ez azért is problematikus, mert a hatékony petesejt-donációs programok egyik legnagyobb akadálya az adományozott petesejtek hiánya (TARLATZIS–PADOS 2000). De amennyiben felelősségteljesen és megfelelően szabályozott keretek között alkalmazzák, akkor óriási lehetőség rejlik benne – ugyanakkor nem szabad megfeledkezni a veszélyekről.

Kiemelném, hogy az eljárások jogi megítélése kritikus, mert kérdésként merül fel az is, hogy kísérletnek, gyógykezelésnek vagy pénzért megvehető szolgáltatásnak minősülnek ezek a beavatkozások, ami ahhoz vezethet, hogy szabályozás nélkül alkalmazzák a módszereket. Így a megfelelően megfontolt jogi szabályozás védelmet is jelenthet az érintettek számára.

Figyelmet érdemlő kérdések

A technikai fejlődéssel párhuzamosan komplex etikai, jogi és társadalmi kérdések is felvetődnek (FASOULIOTIS–SCHENKER 2000). Míg egyrészt az ART nagy vívmányként értelmezhető, hisz olyan lehetőségeket teremt, amelyek eddig elképzelhetetlenek voltak, de felmerülnek olyan kérdések is, hogy kik férhessenek hozzá az új reprodukív eljárásokhoz. Csak heteroszexuális párok, vagy esetleg egyedülálló nők és homoszexuális személyek is jogosultak legyenek? Illetve legyen meghatározott korhatár? (KÄÄRIÄINEN et al. 2005)

Kiemelten fontos figyelembe venni, hogy bár tagadhatatlan előnyöket nyújtanak ezek az eljárások, nem tökéletes megoldások, és nem feltétlenül jó pusztán arra építeni a jövőbeli gyermekvagyakat, hogy ha természetes módon nem sikerül a gyermekvállalás, akkor a mesterséges megtermékenyítéssel majd minden megoldható lesz. Ugyanis ezeknek az eljárásoknak az eredményességi indexe 50% körül mozog, és a korral növekszik a komplikációk száma is (NG–HO 2007).⁵

A viharosan fejlődő orvosi tudományág, a reprodukciós emberi vágyra épülő iparág árnyékában ugyanakkor a szélesebb körű társadalmi vonatkozások és az etikai kérdések véleményem szerint kisebb hangsúlyt kapnak, mint a módszertani kutatások eredményei és az orvosi statisztikák. Az eljárások reprezentációja torzított, a kölcsönös előnyöket hangsúlyozzák: a meddő párok lehetőséget kapnak arra, hogy saját gyermekük legyen (a fogantatásnál szükséges orvosi beavatkozást követően a terhesség és a szülés élményében is közvetlenül részesülnek), és nem esik kellő szó a felmerülő kérdésekről, veszélyekről. Ezek közé tartozik a gazdasági komponens, tehát az emberi génállomány pénzén megvehetővé válása, valamint az egyéni döntés szabadságának a kérdése és ennek korlátai. Fontos annak a felismerése és elismerése, hogy a reprodukciós tudományok vívmányainak következményei lehetnek az

⁵ Sajnos megmaradt az a trend, hogy 35 éves kor fölötti nők keresik fel a fertilitási központokat az asszisztált reprodukciós eljárások igénybevétele érdekében, mivel ebben az életkorban a saját petesejtjeik minősége és mennyisége drasztikusan csökken. Továbbá a pár férfitagjának a magasabb kora például növeli a halvaszületés rizikóját (LEADER 2006).

egész társadalom számára – ezeknek az esetleges társadalmi változásoknak a mesterséges módszerekkel megfogadó gyermekek szociális termékké, illetve szolgáltatási termékké válásának következtében fellépő komplikációkat pedig nem lenne szabad figyelmen kívül hagyni.

Értékkonfliktusok leírása, elemzése

A petesejt-adományozás a következő területekkel kapcsolatosan vet fel égető kérdéseket: az élet kezdetéről alkotott felfogás és a magzati élet védelme, valamint ezzel összefüggően a donorok eszközként tekintése a petesejt és a hímivarsejtek eldologiasítása által, továbbá az anonim szülőség kapcsán a klasszikus családmódel felbomlása és az ennek következtében felmerülő társadalmi-morális kérdések.

Már az eddigi szövegben is felmerültek kérdések az eljárásokkal kapcsolatban – néha már a kérdések feltevéséhez is bátorság kell, és egy jó kérdés megfogalmazása is hatást gyakorolhat. Ugyanakkor szükséges áttekinteni a főbb felmerülő témák mentén a lehetséges válaszokat, és megvizsgálni, hogy valószínűleg mely területek egyeztethetők össze könnyebben, illetve nehezebben a biblikus alapokra helyezett keresztény állásponttal. Természetesen felekezetenként eltérő lehet ennek a megítélése, de felekezettől független társadalmi kérdésekre is keresendő a válasz.

A magzati élet két komponense

Veszélyeket rejt, ha degradáljuk az emberi élet kezdeményét jelentő hímivarsejttel megtermékenyített petesejtet, és eltérő jogi szabályozás alá helyezzük attól függően, hogy csupán sejtek csoportjának, majd preembriónak és végül embriónak címkézzük. Ez a szemlélet az emberi önkénynek ad teret, épp a legkiszolgáltatottabb státuszban nem biztosít védelmet a magzatnak, és megkérdőjelezi az emberi méltóságot.

További veszélyforrást jelent az anyagi kompenzáció (következézetesen nem nevezik fizetségnek, hiszen ez nyíltan ellentmondana a pénzért vásárolható emberi élet elutasítása princípiumának), amely erőteljes vonzerőt gyakorolhat az anyagilag kiszolgáltatott és rászoruló társadalmi csoportok tagjaira, akik kellő tájékoztatás hiányában anyagi okok által vezérelve saját magukat teszik ki veszélynek az adományozás folyamatában. A teljes körű, a rizikókat is realisan felvázoló orvosi tájékoztatás a donorokat is megilleti, és nehéz az elfogulatlanság biztosítása egy olyan közegben, ahol ők egy olyan szolgáltatásnak a részei, amelynek keretében a gyermekre vágyók borsos összegeket fizetnek azért, hogy utóduk lehessen, és ehhez harmadik fél bevonására szorulnak, és ahol az orvosok is anyagilag érdekeltek a folyamat sikerében.

A szülőség új modelljei és társadalmi hatásuk

A család hagyományos szociális struktúráját bontotta meg ezeknek az asszisztált reprodukciós eljárásoknak az elérhetővé válása. Az anonim szülőség nem csak jogi értelemben vet fel kérdéseket, hiszen a származás megismeréséhez fűződő jog alapjog, és a titkosított donációs eljárások ettől megfosztják az így megfogadó gyermekeket. Továbbá nemzetközi kérdésről van szó, aminek gazdasági vonatkozásai is vannak, hiszen már a bevezetőben felmerült a

reprodukciós turizmus mint kiskapu. Ez azért nehezíti a helyzetet, mert gazdasági hátránya származhat egy olyan országnak, amely az eljárásokkal kapcsolatos szabályokat szigorúbban szabja meg.

A változó jogszabályok következtében a donoroknak pedig azzal a lehetőséggel kell szembenéznük, hogy a jogállás változását követően anonimitásuk biológiai utódaik jogainak elsődlegessége következtében felülíródik. Pontosabban az *in vitro* létrehozott embriónak jogilag nincsenek szülei, csak nemzői, ha mindkét fél beleegyezik. Így a recipiens valódi anyává válhat (KIRKMAN 2008). Egy adományozási döntés visszavonhatatlan következményekkel járhat, ezeknek a hosszú távú következményeiről, illetve lehetséges lélektani hatásairól mégis gyakran hallgat a szakirodalom. Ahogy a gyermektelenség is konfliktusforrássá válhat, ugyanúgy az is, ha a házaspár egyik felének donorként adományozott sejtéből született gyermek évtizedekkel később kopogtat az ajtón. Így több országban felállítottak korlátokat az adományozható petesejtek számának tekintetében, többek közt az incestuózus viszonyok és házasságkötések kiküszöbölésének, illetve minimalizálásának érdekében.

A bibliai értelemben felfogott szülőséget sértheti ez a koncepció, és egy teljesen új nomenklatúra társadalmi implementációját is szükségessé teszi. A korábbiakban megdönthetetlen ősi jogelv az anya bizonyosságáról felülíró-dott a modern reprodukciós technikák következtében – a „mater semper certa est” tehát a múlté.

A szülői hivatás gyakorlásának új lehetőségei tehát komoly kérdéseket vetnek fel. A „*Bizony, az Úr ajándéka a gyermek, az anyaméh gyümölcse jutalom*” (Zsolt 127,3) modern verziójában immár több út vezet a vágyott gyermekhez. Felvetődik, hogy ha az Úr ajándéka a gyermek, akkor mennyire egyeztethető ezzel össze a határokat nem ismerő orvosi-emberi beavatkozás.

A szülői hivatás gyakorlásával kapcsolatban az apák felelőssége emelendő még ki a következő igehely fényében: „*És ez ígék, amelyeket e mai napon parancsolok néked, legyenek a te szívedben. És gyakoroljad ezekben a te fiadat, és szólj ezekről, mikor a te házádban ülsz, vagy mikor úton jársz, és mikor lefekszel, és mikor felkelsz.*” (5Móz 6,6–7; Károli-ford.) Hogyan valósítsa meg ezt a parancsot egy anonim szülő? Továbbá kérdés, hogy miképp hatnak az ilyen biblikus passzusok a különböző felekezetek értelmezéseire. Annyi bizonyos, hogy a történelmi egyházak hivatalos állásfoglalása nem egységes (NAVRATYIL 2011).

Így például a zsidó teológia elfogadja a közösülés nélküli fogamzást a Talmudra hivatkozva (*fenducatio sine concubito*), és még az embriókísérletekkel is megengedőbb, mivel csak a fogamzás utáni 40. naptól tekinti emberinek a magzatot. Az ortodox álláspont a magzatmozgásokhoz köti a védelmet. Sőt konzervatív és ortodox nézetek az anyaméhben kívül létrehozott embrió emberi mivoltát is tagadják. A protestáns egyházak az embriók védelmében viszont egységet mutatnak, de nem vetik el teljesen az új asszisztált reprodukciós módszereket (SÁNDOR 1996).

Az etikai kérdésekkel kapcsolatosan legszigorúbban és legkövetkezetesebben a katolikus egyház határolódott el a reprodukciós eljárások alkalmazásától: 1949-ben XII. Pius a házastársi aktus természetes, személyes és egy testben való egyesülés jellegére hivatkozott, ezzel szigorítva a 19. század végén megfogalmazott szentszéki állásfoglalást, amely csak a heterológ inszeminációt utasította el. A házastársi aktust nem helyettesítheti tehát orvosi eljárás, és csak abban a kivételes esetben engedélyezett, ha annak megkönnyítése a célja (WEINECKE 1985). Ez a „*lesznek ketten egy testté*” (1Móz 2,24) kijelentésével teljes összhangban áll, hiszen nem von be harmadik felet a folyamatba. (Bár a katolikus egyházon belül is megszólalnak már engedékenyebb hangok, például az Egyesült Államokban.)

A petesejt-adományozás lehetséges nem reprodukciós, hanem kutatási célokra is – ez esetben az összejt kutatás kérdésköréhez érkezünk, amelynek ismételten mély implikációi vannak. Milyen státuszú az a „sejthalmaz”, amely egy kutatási célra felajánlott/adományozott hímvarsejt és petesejt laboratóriumi körülmények közötti egyesítéséből jön létre? A mérleg másik oldalán ott vannak az így talán gyógyíthatóvá váló betegségek, de milyen árat fizetünk a lehetséges jövőbeli eredményekért? Merünk-e ezekkel a kérdésekkel szembenézni?

Összefoglalás

A gyermekvállalás időpontjának egyre későbbre tolódása következtében fokozódott az érdeklődés az asszisztált reprodukciós eljárások iránt. A becslések szerint minden tizedik pár küzd elsődleges vagy másodlagos meddőséggel – ez számottevő részét képviseli a társadalomnak. Az ebből fakadó társas és pszichológiai következmények nemcsak az érintettek, hanem a tágabb közösség jóllétét is számottevően befolyásolhatják.

Az egyre gyakoribbá váló terméketlenség okozta kihívások különösen a nyugati országok számára jelentenek égető, megoldásra váró problémát, különösképp hosszú távon. Az asszisztált orvosi reprodukció az egyik legszigorúbban szabályozott orvosi terület, egyrészt az eljárás vitatottsága, másrészt épp az etikai-szociális vonatkozásai miatt. Az érintett egyének jóllétén túl a gazdasági vonatkozás sem elhanyagolható: a reprodukciós turizmus financiai következményei tovább nehezítik a jogi szabályozást. A férfi és női donorokat fenyegető rizikó közötti különbség, illetve a donor anonimitásának és pénzügyi kompenzációjának kényes kérdése további nehezítő tényezőként jelentkezik.

A társadalmi rendszer okozta változások hatására átalakult az életút. A nők szereprepertoárjának a kitágulása következtében nemcsak lehetőségeik lettek többfélék, hanem a tágabb társadalmat ugyancsak érintő döntéseik is. Az asszisztált reprodukciós eljárások a gyermekvállalás biológiai időablakának eltolásával a „munka vagy család” modern korban keletkezett konfliktusát fel is oldották, de a keletkezett árnyoldarról sem szabad megfeledkezni. Az állásfoglalások (akár országonkénti, akár felekezetenkénti) sokszínűsége egyrészt hűen tükrözi világunk diverzitását a harmadik évezredben, másrészt teret enged(het) a visszaéléseknek.

Az individuum jóllétére és a döntés szabadságára fokozottan értéként tekintő világban élünk, így az egyént korlátozó rendelkezések ellenállásba ütköznek: de a *laissez-faire* hozzáállás felelőtlenség lenne egy ilyen fajsúlyú kérdésben. A különböző egyéni és társadalmi érdekek ütközése közepette az etikai alapelvek gyakorlati implementálása valódi *szakemberi* kihívást jelent. Fáradhatatlanul nyomon követni a tudományos fejlődés vívmányait, és bátran újra és újra elővenni a kérdést: hogyan válhat, illetve maradhat méltósággal telivé a *teljes* emberi élet – *életre* szóló feladat.

Hivatkozott művek

- COOK, R. J. – DICKENS, B. M. 2007. Reproductive Health and Public Health Ethics. *International Journal of Gynecology & Obstetrics*, 99/1. sz. 75–79. o.
- COUSINEAU, T. M. – DOMAR, A. D. 2007. Psychological Impact of Infertility. *Best Practice & Research Clinical Obstetrics and Gynaecology*, 21. évf. 2. sz. 293–308. o.
- FASOULIOTIS, S. J. – SCHENKER, J. G. 2000. Ethics and Assisted Reproduction. *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 90. évf. 171–180. o.
- FRIESE, C. – BECKER, G. – NACHTIGALL, R. D. 2008a. Rethinking the Biological Clock. Eleventh-Hour Moms, Miracle Moms and Meanings of Age-Related Infertility. *Social Science & Medicine*, 63. évf. 1550–1560. o.
- FRIESE, C. – BECKER, G. – NACHTIGALL, R. D. 2008b. Older Motherhood and the Changing Life Course in the Era of Assisted Reproductive Technologies. *Journal of Aging Studies*, 22. évf. 65–73. o.
- FULLER, M. F. 2000. Donor or Vendor. The Commodification of Human Eggs. *Current Surgery*, 57. évf. 2. sz. 151–152. o.
- GREER, G. 2009. To Have or Not to Have. The Critical Importance of Reproductive Rights to the Paradox of Population Policies in the 21st Century. *International Journal of Gynecology and Obstetrics*, 106/2. sz. 148–150. o.
- GYÖNGYÖSI Zoltán 2002. *Az élet és test feletti rendelkezések joga*. HVG-ORAC, Budapest.

- JANSEN, R. P. S. 2003. The Effect of Female Age on the Likelihood of a Live Birth from One In-vitro Fertilisation Treatment. *Medical Journal of Australia*, 178. évf. 258–261. o.
- KÄÄRIÄINEN, H. – EVERS-KIEBOOMS, G. – COVIELLO, D. 2005. Medically Assisted Reproduction and Ethical Challenges. *Toxicology and Applied Pharmacology*, 207, 684–688. o.
- KALFOGLOU, A. L. – GELLER, G. 2000. Navigating Conflict of Interest in Oocyte Donation. An Analysis of Donor's Experiences. *Women's Health Issues*, 10. évf. 5. sz. 226–239. o.
- KIRKMAN, M. 2008. Being a 'Real' Mum. Motherhood through Donated Eggs and Embryos. *Women's Studies International Forum*, 31, 241–248. o.
- LEADER, A. 2006. Pregnancy and Motherhood. The Biological Clock. *Sexuality, Reproduction & Menopause*, 4. évf. 1. sz.
- LEATHERBY, G. 1999. Other than Mother and Mothers as Others. The Experience of Motherhood and Non-Motherhood in Relation to Infertility and Involuntary Childlessness. *Women's Studies International Forum*, 22. évf. 3. sz. 359–372. o.
- LOOKWOOD, G. 2009. „Feature: Oocyte Freezing.” Social Egg Freezing. Time to Come in from the Cold. *Focus on Reproduction*, 31–34. évf. szeptember.
- HENG, B. C. 2006. Ethical Issues in Transnational „Mail Order” Oocyte Donation. *International Journal of Gynecology and Obstetrics*, 95/3. 302–304. o.
- NG, H. Y. E. – HO, P.-C. 2007. Aging and ART. A Waste of Time and Money? *Best Practice & Research Clinical Obstetrics and Gynaecology*, 21. évf. 1. sz. 5–20. o.
- REAME, N. K. 2000. Making Babies in the 21st Century. New Strategies, Old Dilemmas. *Women's Health Issues*, 10. évf. 3. sz.
- ROBERTS, C. – THORSBY, K. 2008. Paid to Share. IVF Patients, Eggs and Stem Cell Research. *Social Science & Medicine*, 66. évf. 159–169. o.
- NAVATYIL Zoltán 2011. Az asszisztált reprodukciós eljárások főbb fajtái és történeti kialakulásuk az etikai-jogi reakciók tükrében. *Iustum Aequum Salutare*, VII. évf. 1. sz. 109–121. o. Web: <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/2011sz/12.pdf>. (Letöltés: 2014. január 12.)
- SÁNDOR Judit 1996. A humán reprodukciós orvosi eljárások jogi szabályozásáról. *Acta Humana*, 25. sz. 29–46. o.
- SACHS, P. L. – BURNS, L. H. 2006. Recipient Counseling for Oocyte Donation. In: Covington, S. N. – Burns, L. H. (szerk.): *Infertility Counseling. A Comprehensive Handbook for Clinicians*. Cambridge University Press, New York. 319–338. o.
- SAUER, M. V. 1996. Oocyte Donation. Reflections on Past Work and Future Directions. *Human Reproduction*, 11. évf. 1149–1155. o.
- SAUER, M. V. 1998. The Impact of Age on Reproductive Potential. Lessons Learned from Oocyte Donation. *Mauritas – The European Menopausal Journal*, 30. évf. 221–225. o.
- SCHENKER, J. G. – EISENBERG, V. H. 1997. Ethical Issues Relating to Reproduction Control and Woman's Health. *International Journal of Gynecology & Obstetrics*, 58/1. 167–176. o.
- TARLATZIS, B. C. – PADOS, G. 2000. Oocyte Donation. Clinical and Practical Aspects. *Molecular and Cellular Endocrinology*, 161. évf. 99–102. o.
- TROUNSON, A. – LEETON, J. – BESANKO, M. – WOOD, C. – CONTI, A. 1983. Pregnancy Established in an Infertile Patient after Transfer of a Donated Embryo Fertilised in Vitro. *British Medical Journal (Clinical Research Edition)*, 286. évf. 6368. sz. március 12. 835–838. o.
- WEINKE, Kurt 1985. Gedanken zu künstlichen Befruchtungstechniken aus philosophisch-ethischer Sicht. In: Bernat, Erwin (szerk.): *Lebensbeginn durch Menschenhand*. Leykam, Graz. 77–78. o.

Frankó Dóra 1989-ben született. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 2012-ben végzett pszichológusként, jelenleg az Evangélikus Hittudományi Egyetem mesterképzésének végzős teológushallgatója szociáletika szakirányon. Érdeklődési területe a testi-lelki egészség és a vallás viszonya, valamint az emberi reprodukcióval kapcsolatos bioetikai kérdések.

Bethlenfalvy
Gábor

Milyen a keresztény vállalkozó?

Szinte magától értetődően adódik néhány szempont, amelyek alapján megkülönböztethetjük a keresztény vállalkozókat a nem keresztényektől – ám ha közelebbről megvizsgáljuk ezeket, csakhamar elbizonytalanodhatunk: értelmezhető-e egyáltalán ilyen különbségtétel? Gondolatmenetünk végén igennel válaszolunk erre a kérdésre.

Vállalkozók a Bibliában

Első látásra úgy tűnhet, vannak jellegzetesen „keresztény foglalkozások”, vagy legalábbis olyanok, melyek „keresztényibbek” másoknál. Nyilván ilyenek lehetnek az egyházi szolgálatot teljesítők és általában mindazok, akik munkájukkal embertársaikat közvetlenül segítik: az egészségügyben, az oktatásban-nevelésben dolgozók, a szociális szféra alkalmazottjai. Közel állhatnak továbbá a keresztény eszményekhez a szegények, az elesettek, a kevés pénzért sokat fáradozók; szenvedéseiknek alighanem megvan a helyük Isten megváltó művében.

Ha lenne ilyen versengés a „legkeresztényibb foglalkozás” cím elnyeréséért, akkor abban a vállalkozók meglehetősen hátránnyal indulnának. Már maga a szó, a „vállalkozó” sok embernek a „pénzéhes”, a „törtető”, a „simlis” jelzőket juttatja az eszébe, s általában meglehetősen alacsonynak tűnik e tevékenység erkölcsi értéke a közvélekedésben.

Valóban ilyen csökkent értékű, már-már keresztényietlen foglalkozás lenne a vállalkozás? A Bibliából mindenestre nem ez derül ki. Ha az Újszövetséget azzal a szemmel olvassuk, hogy Jézus vajon mely foglalkozási csoport tagjait illeti a legtöbb és legélesebb bírálattal, akkor azt fogjuk látni, hogy elsősorban a farizeusok és az írástudók a kritika célpontjai. Hozzájuk képest mondjuk a katonák és a pénzváltók (akik ráadásul az idegen, elnyomó hatalom képviselői) meglehetősen elnéző bánásmódban részesülnek. Legalábbis egyiküket sem szólítja fel a Mester foglalkozásuk megváltoztatására.

Sőt ha Józsefet, a názáreti ácsot a mai szóhasználatnál be kell sorolnunk valahová, alighanem kisvállalkozónak vagy egyéni vállalkozónak kellene neveznünk – a kontextusból nem az derül ki, hogy bér munkás lett volna. Hasonló a helyzet Péter apostollal is. Miután Jézus követőjévé szegődött, családja számos alkalommal vendégül látta a Mestert és tanítványait, sőt halásztak is együtt – mindez egyértelműen arra utal, hogy a „halászati kisüzem” tovább működött, képes volt a család egzisztenciájáról gondoskodni akár Péter folyamatos személyes közreműködése nélkül is, azaz maga az apostol valami főnököféle lehetett; alkalmazottakkal, társakkal közösen dolgozott a vállalkozásban. Egyrészt nemigen tartható tehát az a kép, amely Péterben a már-már nincstelen „egyszerű embert” szeretné látni, másrészt egyértelmű, hogy Jézust nem zavarta tanítványának ez a „vállalkozói” státusza (hiszen ha Péter magatartásában kifogásolt valamit, azt – más alkalmakkor – igencsak határozottan közölte vele).

Jézus továbbá példabeszédeiben több alkalommal használt gazdasági, üzleti jellegű hasonlatokat, mindannyiszor pozitív összefüggésben. A gazda, aki szőlőjébe küldi a munkásokat, az ember, aki toronyépítésbe fog, és előzetes kalkulációkat végez, a szolgák, akik uruk távollétében ügyesen kamatoztatják a rájuk bízott talentumokat – egyértelműen rokonszenves szereplők. De még azt is, aki földművelés közben kincset talál, aztán gyorsan visszatemeti, majd igyekszik mielőbb megvásárolni a földet – s akit ma közönségesen ingatlan spekulánsnak mondanánk –, követendő példaként állítja elénk. Persze nem a kincs utáni sóvárgást, hanem az eltökéltséget és a találékonytságot, a „világ fiainak okosságát”, amelyet eltanulhatnak azok is, akik elsősorban Isten országát keresik.

Mindebből arra következtethetünk, hogy abban a közegben, amelyben Jézus élt, a gazdasági ügyekkel való célszerű és okos foglalataskodás elismert tevékenység volt; Jézus maga sem szállt szembe ezzel a közfelfogással, sőt számos alkalommal erre hivatkozott mondanivalója alátámasztására. Okunk van tehát azt feltételezni, hogy – bizonyos kortársainkkal ellentétben – ma sem tekint rossz szemmel azokra, akik vállalkozással keresik a kenyerüket.

Keresztény alapelveken nyugszik a piacgazdaság

Annyit tehát mindenképpen megállapíthatunk a fentiek alapján, hogy a vállalkozási tevékenység nincs ellentétben a kereszténységgel. De tovább is léphetünk, ugyanis sok érv szól azok gondolatmenete mellett, akik szerint a kereszténységgel nemcsak hogy megfér az üzleti tevékenység, hanem az utóbbinak kifejezetten feltétele az előbbi. Magyarán: a szabad piacgazdaság létrejöttének és működésének alapja a keresztény világszemlélet és értékrend.

A keresztény tanítás egyik fő pillére ugyanis az emberi személy méltósága. Az ember – akit Isten saját képére és hasonlatosságára teremtett – egyéni szabadsággal és ebből következően felelősséggel rendelkezik, lehetősége és egyben kötelessége saját sorsának alakítása. Következik ebből az is, hogy az egyik ember nem rendelkezhet korlátlanul a másik felett; embertársát önmagához hasonló, méltósággal rendelkező személynek kell tekintenie. Ha együtt akar vele működni, valamiképpen meg kell vele állapodnia. Ránk van bízva továbbá ez a teremtett világ, amely ebből következően megismerhető, s ez megint csak feladat és nem pusztán lehetőség: uralmunk alá kell hajtanunk a földet.

Ha ezek a tanítások – melyek kifejezetten a keresztény vallásra (illetve a három nagy monotheista, abrahamita vallásra) jellemzőek – nem itatták volna át a társadalmat, nem jöhetett volna létre az a fajta (pénzforgalmon, szerződéseken, szabad együttműködésen alapuló) szabad piacgazdaság, amelyet a nyugati világban ismerünk. Persze egyáltalán nem állíthatjuk, hogy ez a piacgazdaság mindig tökéletesen működik, de az alapvető tapasztalat mégis az, hogy – mindent összevetve – jóval több esélyt ad az emberhez méltó életkörülményekre, mint bármely más vallás által dominált társadalmi berendezkedés.

A nyugati piacgazdaság problémáit nem az okozza, hogy alapelveiben ellentétes lenne a keresztény tanítással, hanem az, hogy néhány fontos keresztény alapelvről időnként hajlamos megfeledkezni. Például arról, hogy a teremtett világnak nemcsak a használatára kaptunk felhatalmazást, de hosszú távú fenntartását, gondozását is feladatul kaptuk. Vagy arról, hogy embertársainkat nem csupán szerződéses partnernek és munkaerőnek kell tekintenünk, hanem együtt kell éreznünk velük gondjaikban is, segítenünk kell rajtuk, ha rászorulnak. Ha következetesebben

Mindebből arra következtethetünk, hogy abban a közegben, amelyben Jézus élt, a gazdasági ügyekkel való célszerű és okos foglalataskodás elismert tevékenység volt; Jézus maga sem szállt szembe ezzel a közfelfogással, sőt számos alkalommal erre hivatkozott mondanivalója alátámasztására.

ragaszkodnánk ezekhez az alapelvekhez is, azzal nem másik gazdasági rendszert alkotnánk, hanem éppen a szabad piacgazdaságot tennénk erősebbé, hatékonyabbá.

Azok a vállalkozók tehát, akik ragaszkodnak keresztyén meggyőződésükhöz, és ebben a szellemben kívánják üzleti tevékenységüket is végezni, nem valamiféle hóbortos, fura alakok, idegen testek a piacgazdaságban – épp ellenkezőleg: ők hordozzák azt a szellemiséget, azokat az elveket, amelyek a piacgazdaságnak legbiztosabb alapjai lehetnek!

A profit szinte senkit sem érdekel

Vegyünk sorra most néhány további gyakorlati megfontolást, ami a fentieket segít továbbgondolni, illetve – reményeink szerint – alátámasztani.

Az első azzal a tévhittel kapcsolatos, hogy a gazdasági hatékonyságra való törekvés szükségszerűen kíméletlenséggel és mások eltaposásával jár. A vállalkozói tevékenységet végzők feltehetően egyetértenek azzal, hogy munkaidejük többségét másokkal való együttműködéssel töltik, s csak kisebb részét a versenytársaik elleni küzdelemmel. (E kettő szétválasztása persze néha problematikus, de az állítás általánosságban mégis fenntartható.) Kifejezetten ez a helyzet, ha a munkavállalók helyzetére gondolunk: az elégedett, megbecsült, a jó ügy szolgálatának tudatában dolgozó, azaz összességében „önmotivált” alkalmazotti gárda olyan tőke, amire képtelen szert tenni az a főnök, aki korbáccsal hajtja beosztottjait.

Második gondolatmenetünk is egy tévhittel kapcsolatos: sokan feltételezik, hogy a vállalkozó, a cégvezető olyan ember, akit „csak a profit érdekel”. Ha közelebbről megnézzük a cégek működését, ki fog derülni, hogy a profit jóformán az egyetlen dolog, amely tulajdonképpen senkit se érdekel. A nagyvállalatok alkalmazottként dolgozó menedzsereit általában főleg a saját jövedelmük érdekli, a cég profitja legföljebb annyiban, amennyiben az az előbbihez hozzájárul. (De láthattunk példát arra is, amikor multicégek vezetői saját fizetésüket és prémiumukat gátlástalanul igyekeztek feljebb srófolni akkor is, amikor az adott vállalat már nagy bajban volt.) Az apróbb kisvállalkozások tulajdonosait sem érdekli a profit: ha valakik, ők pontosan tudják, hogy a profit csak egy szám a könyvelésben, s még csak ahhoz sincs sok köze, hogy év végén mennyi pénz maradt meg a kasszában. A jól menő nagy és közepes vállalatok tulajdonosait pedig egy határon túl valóban nem a profit mértéke foglalkoztatja. Komolyan azt gondoljuk, hogy bárkinek az életvitelét érdemben befolyásolja, hogy egymilliárd vagy kétmilliárd a cég nyeresége? A tulajdonosi döntéseket számos más tényező sokkal inkább befolyásolja: a becsvágy, a büszkeség, az alkotás öröme, a felelősségtudat és így tovább. Vagyis a vállalkozókat, cégvezetőket befolyásoló tényezőket az emberi vágyak és érzelmek, bűnök és erények világában kell keresnünk – és ebben nem különböznek másoktól, dolgozzanak az élet akármelyik területén.

A harmadik tévhit, amelyről itt szót ejtünk, a gazdasági szféra és a civil szféra szembeállításával kapcsolatos. Valójában a gazdaság működésének logikája és az emberi közösségek működésének logikája ugyanarra az alapra vezethető vissza: mindkettőnek a lényege az együttműködés szabadsága. Mindkettőben szabad emberi személyek társulnak valamilyen célok elérésére, s mindkettő akkor hatékony, ha a bennük részt vevő személyek emberi értelemben is egymásra találhatnak. Lássunk egy példát. Egy város szélén egy vállalkozó nagy bevásárlóközpontot akar építeni, felismerve, hogy az emberek így egy helyen, gyorsan elintézhetik bevásárlásaikat, s mivel a városszéli alacsony ingatlanárak miatt viszonylag kicsi a beruházási költség, olcsóbban is tudja az árucikkeket kínálni. Ugyanebben a városban – a tervekről értesülve – civil szervezet alakul, amelyik felhívja a figyelmet, hogy a központ megépítése a belvárosi kis boltok tönkremeneteléhez fog vezetni, s így sérül az a

települési hangulat is, amelyet a turisták és a helyi lakosok is olyannyira kedvelnek. Azt állítjuk, hogy mindkét kezdeményezéshez találékonyságra, jó helyzetfelismerésre, alkotóerőre és sok együttműködési készségre van szükség – és felelősen nem is mernénk megkockáztatni, hogy hirtelenjében bármelyiket „keresztényibbnek” minősítsük, mint a másikat.

Úgy tűnik tehát, nagy nehézségekbe ütköznénk, ha annak alapján akarnánk valakit besorolni a „keresztény vállalkozó” kategóriába (mást pedig kizárni ebből), hogy milyen jellegű gazdasági tevékenységet végez. Ez persze nem azt jelenti, hogy ne tudnánk olyan tevékenységeket megnevezni, amelyekkel a keresztény ember biztosan nem foglalkozhat. Biztosan nem lehet köze kábítószernek, pornográf termékek előállításához, forgalmazásához, de például bizonyos kereskedelmi televíziók műsoraihoz sem. Ugyanakkor valószínűleg megengedőbbek lehetünk mondjuk a fegyvergyártás vagy a dohányforgalmazás tekintetében. S hogy hová kell sorolnunk mondjuk a szerencsejátékok működtetésében vagy a tőzsdei műveletekben való részvételt, abban feltehetően még inkább megoszlanak a vélemények keresztény körökben is.

A határ talán valahol ott húzható meg, hogy a keresztény ember – és így a keresztény vállalkozó – nem vehet részt olyan gazdasági tevékenységben, amely az emberi esendőséggel, kiszolgáltatottsággal való durva visszaélésen alapul, s ami így súlyosan sérti az emberi méltóságot. Akinek a jövedelme ilyesmitől származik, azt biztosan kizárhatjuk a „keresztény vállalkozó” fogalomköréből.

Szabálykövetés és hétköznapi gyakorlat

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy aki nem követ el ilyen durva visszaéléseket, azt már automatikusan „keresztény vállalkozónak” tekinthetnénk, még akkor sem, ha egyébként magánéletében a keresztény vallást gyakorolja.

Keresztény vállalkozókat, cégvezetőket tömörít az ÉrMe Üzleti Hálózat (az „ÉrMe” itt az „értékmegőrző” rövidítést jelenti). Ebben a körben tettük fel a kérdést: mit tartanak ők maguk, az érintettek arról, hogy kit tekinthetünk keresztény vállalkozónak, mi különböztethet meg egy ilyen vállalkozót a többitől? A beérkezett válaszok jelentős részében szerepelt az az elvárás, hogy a keresztény vállalkozó munkájában is érvényesítse azokat az erkölcsi elvárásokat, amelyek a Tízparancsolatban is megfogalmazódnak. Azaz legyen tisztességes, ne csapja be üzlettársait és ügyfeleit, ne próbáljon csalárd trükkökkel előnyökhöz jutni, teljesítse kötelezettségeit, fizesse be az adókat stb.

A keresztény vállalkozóról ekképpen körvonalazódó kép kétségtelenül vonzó, bár számonkérhetősége a mindennapokban nem mindig problémamentes. Például mi a helyzet, ha egy vállalkozás csak korrupcióval vagy adótrükkökkel tudja megőrizni mondjuk tíz családfenntartó ember munkahelyét? Vagy mondjuk hazugságnak számít-e, ha valaki a saját termékeinek csak az előnyeit hangsúlyozza, a konkurens termékek esetében pedig csak a hátrányokat – tudva, hogy fordított helyzetben a konkurens ugyanígy tesz? Feltétlenül bűn-e, ha valaki rokoni-baráti kapcsolatainak kihasználásával jut jól jövedelmező megbízáshoz? Nem relativizálni akarjuk az erkölcsi szabályokat, de arra szeretnénk rámutatni: a hétköznapi gyakorlatban nagyon is sok az olyan bonyolult helyzet, amikor felületes megközelítéssel egykönnyen rásüthetjük egy-egy vállalkozóra a tisztességtelenség bélyegét.

Beláthatjuk, az erkölcsi szabályok betartásának hangsúlyozása nem visz minket sokkal közelebb ahhoz, hogy megválaszoljuk eredeti kérdésünket: milyen a keresztény vállalkozó? Nyilvánvalóan nem állíthatjuk, hogy az erkölcsi szabályok ne vonatkoznának nem keresztény ember- és vállalkozótársainkra, sőt ahhoz is nagy felfuvalkodottság kellene, hogy egyértelműen ki merjük jelenteni: a keresztények jobban betartják e szabályokat, mint a többiek...

Társadalmi felelősség – ha ugyan létezik ilyesmi

Az erkölcsi szabályok betartásán túl a „keresztyén vállalkozó” fogalmának tágasabb értelmezésére nyílik lehetőség, ha azt mondjuk: az ilyen vállalkozónak fokozott felelőssége van a közjó tekintetében, azaz nem pusztán ön maga és vállalkozása fenntartását kell kötelességének tekintenie, hanem arra a tágabb természeti és társadalmi környezetre is tekintettel kell lennie, amelyben gazdasági tevékenységét végzi. A kulcsszó itt a felelősség: a vállalkozó nem tekinthet pusztá eszközként, nyersanyagként az emberekre, a természeti forrásokra, kulturális javakra, hanem tudomásul kell vennie, hogy mindezek fenntartásából, fejlődéséből is részt kell vállalnia.

Teljesen jogos lehet itt az az észrevétel, hogy ez az elvárás sem keresztyénspecifikus; a társadalmi felelősség gondolata széles körben elterjedt és elfogadott, az úgynevezett CSR (corporate social responsibility) mindinkább beépül a komolyabb vállalatok gyakorlatába. Kérdés persze, hogy az egyes esetekben mennyi ebből a valódi, átértzett felelősségtudat, és mennyi a marketingkommunikáció. Igazuk lehet azoknak is, akik szerint a látványos CSR-akciók elsősorban az adott cég hírnevének fényesítését szolgálják, és legfőljebb másodsorban a közjót. Ugyanakkor abban is van valami, hogy ez nem feltétlenül baj: ha úgy születnek pozitív kezdeményezések, hogy abból a kezdeményezőnek is van közvetett haszna, az még mindig jobb, mint ha fel sem merülne a közösség szolgálatának gondolata.

Ennél mélyenszántóbb az a felvetés, hogy vajon lehet-e egyáltalán egy vállalatnak társadalmi felelőssége. Vannak, akik mellett érvelnek, hogy a vállalatnak – mint olyanak – az ügyfelei iránt és az alkalmazottai iránt van felelőssége, azaz ha a cég pénzt költ olyasmire, ami ezen a körön kívül van, akkor azzal (mivel költségeit növeli és versenyképességét rontja) épp azokat károsítja meg, akikkel szemben tényleges felelőssége lenne. Természetesen nagyon is helyes a társadalom, a közösség iránti felelősségről is beszélni – hangoztatják ennek az álláspontnak a képviselői –, de ilyesmi kizárólag magánszemélyek esetében áll fenn. Tehát: igenis támogassanak nemes célokat, gyakoroljanak szolidaritást a vállalatok tulajdonosai, menedzserei, alkalmazottai – de kizárólag a magánvagyonukból, magánjövedelmükből, ne a cég pénzéből.

A felelősség áttolása a magánszemélyekről a vállalatokra mintha abba a trendbe illeszkedne, ami a modern társadalom erkölcsét oly sikeresen ásta alá: például az idősekről való gondoskodás kötelezettségét a családokról áttoltuk az állami nyugdíjalapokra, a kultúra mecenatúrájának kötelezettségét az arisztokrácia kipusztítása után bürokratakra és bizottságokra ruháztuk át... Érdeemes elgondolkodni ezeken a felvetéseken akkor is, ha itt most nem foglalunk állást – annyit mindenesetre újból megállapíthatunk, hogy a társadalmi felelősséghez való viszony sem alkalmas arra, hogy ennek alapján tegyünk egyértelmű különbséget keresztyén és nem keresztyén vállalkozók között.

Nincs mentség: gondolkodni kell

Úgy gondoljuk, a fenti gondolatmenet ellenére sem kell lemondanunk arról, hogy meghatározzuk a „keresztyén vállalkozó” mibenlétét. Ehhez Jelenits István piarista szerzetest hívjuk segítségül, pontosabban egy történetet, amit ő mesélt el az ÉrMe Üzleti Hálózathoz tartozó vállalkozók előtt tartott előadásában. Gyermekkori emlékét idézte fel: egy mohamedán férfi (mellesleg a megszálló szovjet hadsereg egy tagja) véletlenül alkoholt ivott, és ezen rendkívüli módon feldühödött. Milyen jó a mohamedánoknak – gondolkozott el a kis István, miután szülei felvilágosították, hogy az iszlám híveinek tilos alkoholt fogyasztaniuk –, nekik elég betartaniuk a pontosan meghatározott

szabályokat ahhoz, hogy üdvözülhessenek. Mennyivel nehezebb dolguk van a keresztényeknek! Nekik állandóan gondolkozniuk kell azon, hogy mi a helyes és mi a helytelen...

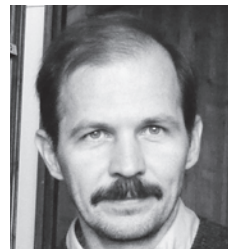
Nos, valóban ez a helyzet. A keresztény vállalkozókat alapvetően nem az különbözteti meg a többiektől, hogy alapvetően másképp szervezik tevékenységüket – illetve ha másképpen működnek is, az csupán következmény. A keresztény vállalkozót az különbözteti meg, hogy vállalkozási tevékenységében is tudatosan szembesül azzal a ténnyel, hogy egyszersmind Isten országának építésén is munkálkodnia kell. Hogy ezt hogyan teszi, arra irányelvek (diskurzusokban is érlelt és folyamatosan újragondolt szempontrendszerek) ugyan vannak, de örökérvényű szabályok nincsenek. Azaz nincs mentség: gondolkodni kell! Nem szolgák vagyunk immár, hanem – vállalkozókként is – az Atya gyermekei: Istennel közösen kell munkálkodnunk a teremtés és a megváltás nagy művén. Azt nevezhetjük keresztény vállalkozónak, aki folyamatosan igyekszik felőni ehhez a feladathoz.

A „keresztény vállalkozó” mibenlétének boncolgatása egyébként kissé hasonló ahhoz, mint amikor arról beszélünk, hogy létezik-e „keresztény irodalom”. Sokan úgy gondolják (és a fent idézett Jelenits István is tett máshol hasonló értelmű kijelentést), hogy elsősorban jó és rossz irodalom van. Az emberi létezés lényegét hitelesen feltáró irodalom akkor is közelebb vihet Istenhez, ha szerzőjének (látszólag) semmi köze a kereszténységhez. A rossz irodalom pedig többet árt, mint használ az ügyünknek, legyen bár telezsúfolva keresztény utalásokkal és szólamokkal.

A keresztény vállalkozó legfőbb dolga is az, hogy – a szó teljes értelmében véve – *jó vállalkozó* legyen. Mint a korábbi fejtegetésekből is láttuk, egy vállalkozás sikeres működtetéséhez nem kell a keresztény tanítással ellentétes dolgokat cselekednünk, sőt úgy tűnik, a kereszténység nemhogy korlát lenne, inkább kifejezett elvi és gyakorlati segítséget ad ahhoz, hogy a vállalkozást hosszú távon sikeresen és versenyképesen működtessük. Egy rosszul működő vállalkozás számára így nem lehet magyarázat és mentség önmagában az, hogy keresztény módon próbál működni.

Azt viszont elmondhatjuk, hogy a keresztény vállalkozók egészen különleges módon védve vannak a kudarctól. A keresztény vállalkozót ugyanis a többieknél kevésbé fenyegetheti az a veszély, hogy teljes mértékben azonosul munkájával, mintegy feloldódik üzleti karrierjében, s ha ez netán elbukik, maga is már-már megsemmisül. A keresztény vállalkozó is természetesen az üzleti sikerben érdekelt, és elkötelezetten, nagy erőbedobással munkálkodik ennek érdekében. Ugyanakkor folyamatosan él benne az a tudat is, hogy részese valami sokkal fontosabb, sokkal nagyobb vállalkozásnak is, ami „nem e világból való” – és ami nem bukhat el sohasem.

Bethlenfalvy Gábor (1964) újságíró, szerkesztő, lapkiadó. Építőmérnöki diplomával és posztgraduális szociológiai végzettséggel rendelkezik. Az 1990-es évek elején a *Magyar Nemzet* munkatársa volt, majd építőipari szaklapok szerkesztésével, építészeti konferenciák szervezésével, szakmai internetes portálok gondozásával foglalkozott. 2010 óta a hasonló területen működő Artifex Kiadó egyik vezetője, társtulajdonosa. A keresztény vállalkozókat, cégvezetőket tömörítő ÉrMe Üzleti Hálózat vezetőségi tagja, 2012 óta a közösség honlapjának (www.ermehalo.hu) főszerkesztője.

Az ökumenikus reformátor

JUNG, Martin H.: *Melanchthon és kora*. Ford. Koczó Pál. Kálvin Kiadó, Budapest, 2012.

Új, önálló könyv jelent meg magyarul Melanchthonról! Ha semmi mást nem írnék a Kálvin Kiadó szép kivitelű, széles olvasóközönség számára hozzáférhető kötetéről, a lényegét már elmondtam volna, hiszen recenszens ezt a mondatot az elmúlt száz évben mindössze két alkalommal (!) írhatta volna le, (az evangélikus) Keveházi Katalin (1986) és (a református) Buzogány Dezső (1999) kismonográfiái kapcsán. Hogy Pethes János jubileumi vállalkozása (1897) után 115 évvel ismét jelent meg magyar nyelvű életrajz a reformátorról, azzal a Kálvin Kiadó az egész hazai könyvszet nagy adósságát törlesztette, és nekünk, evangélikusoknak is óriási szolgálatot tett.

Melanchthon (1497–1560) a wittenbergi reformáció megkerülhetetlen alakja, az elmúlt ötszáz évben mégis csak ritkán tudott kilépni Luther árnyékából. A 19. században felfutó érdeklődés a 20. század elején kibontakozó Luther-reneszánsz hatására megtört, hosszú évtizedekre újra visszaszorult. Az érdemi változás csírái csak az 1960-as évek tájékán kerültek termőtalajba, és újabb évtizedek kellettek ahhoz, hogy szárba szökkenjenek. A lassan érlelődő termés első nagyszabású betakarításához a reformátor születésének 500. évfordulója szolgáltatta az alkalmat 1997-ben. Csaknem száz év után ekkor jelent meg először új Melanchthon-életrajz németül. Ennek szerzője Heinz Scheible, a 20. század második felének vitathatatlanul legjelentősebb Melanchthon-kutatója volt, és máig ez a reformátor standard életrajza. Hogy azóta mégis majd' tucatnyi újabb Melanchthon-biográfia látott napvilágot Németországban, az semmiképpen nem Scheible könyvének gyors elévülését, hanem éppen ellenkezőleg, a Melanchthon-reneszánsz lendületét és az újrafelfedezés örömeit tükrözi. Különösen is bő volt a

termés 2010-ben, Melanchthon halálának 450. évfordulóján. A Kálvin Kiadó ezek közül választott ki egyet, hogy a reformátorokat bemutató sorozatában a Zwingli-, Kálvin- és Bucer-életrajzok után magyarul megjelentesse.

Hogy miért éppen az osnabrücki egyháztörténész, Martin H. Jung könyvére esett a választás, az sem a kötetből, sem a könyvbemutatón feltett kérdésre kapott válaszból nem derült ki. A döntésnek mindenképpen előnye,

hogy a kiadó ezzel a könyvvel friss anyagot tett hozzáférhetővé a magyar olvasók számára, és mivel az előző évben megjelentetett Bucer-életrajzot Martin Greschat jegyezte, így egy új szerzőt is bemutathattak a hazai közönségnek. Mindezekén túl Jung könyve olvastatja magát, a sorozat célkitűzésének megfelelően az előismeretekkel nem vagy alig rendelkező szélesebb (egyházi) célközönség számára is könnyen befogadható. Koczó Pál magyar fordítása gördülékeny, apróbb zökkenőktől eltekintve remekül szolgálja a kiadói szándékot.

A könyv címe – *Melanchthon és kora* – pontosan jelzi azt a kontextuális megközelítést, amelyet Jung képvisel. A negyven rövid – többnyire három-négy oldalas – tematikus fejezet lazán követi a reformátor életútját, de inkább az életmű fontos kérdéseit járja körül, mint például az oktatásügy, a *Loci communes* és a megigazulástan, az augsburgi birodalmi gyűlés és az *Ágostai hitvallás*, az úrvacsoratan, a gyermekkeresztség, a szabad akarat, a szentek tisztelete, az adiaforavita vagy a különböző vallási megbeszélések témakörét. Ezek kibontásakor a történelmi kontextus, a németországi reformáció fontos állomásai is jelentős teret kapnak. Ugyanakkor a szerző nem ragad le sem Németországban, sem a kora újkorban, hanem újra meg újra utal Melanchthon tágabb – európai – jelentőségére és későbbi hatástörténetére, nem egyszer az ezredfordulóig vezetve a szálat. A reformátor mai relevanciájának ez a feltárása a könyv egyik központi célkitűzése. Jung olyan gondolkodó-

nak tartja Melanchthont, aki messzemenő impulzusokat adhat a 21. századi „protestantizmusnak s talán még a keresztyénség egészének is” (144). Ebben a remélt megújulási folyamatban Melanchthon szerepének egyik kulcsfontosságú mozzanata ökumenikus nyitottsága, amelyet Jung következetesen – és bár nem kritikátlanul, néha talán túlzottan optimistán – előtérbe helyez. Emellett külön foglalkozik a vallásközi kapcsolatok kérdésével is, egy-egy fejezetben tárgyalja a reformátor viszonyát a zsidósághoz és az iszlámhoz.

A kötet tehát Melanchthont mint teológust, még hozzá mint ökumenikus elkötelezettségű közéleti teológust állítja a középpontba. Ezzel együtt életének és szerteágazó tevékenységének más területei részben vagy egészen a háttérben maradnak. Jóval kevesebb szó esik Németország (és Európa) tanítómesteréről, az oktatásügy elkötelezett és meghatározó teoretikusról és gyakorló intézményszervezőjéről vagy a humanista levélíróról. (Melanchthon levelezésének anyaga több mint tízezer tételt számlál, és terjedelmében meghaladja Lutherét és Erasmusét együttvéve.) A tanár, a filológus, a kommentárszerző, a rétor (beszédíró), a görögprofesszor, a 16. század egyik – ha nem a – legnagyobb Arisztotelész-kutatója, a „polihisztor” pedig szinte meg sem jelenik a könyv lapjain. Van azonban Melanchthon életének és működésének egy területe, amely történelmi munkákban ritkán kap olyan figyelmet, mint Jungnál. A szerző a legcsekélyebb feszélyezettség nélkül tárgyalja visszatérően az imádságot mint Melanchthon életének és korának egyik alapvető aspektusát. Az a magától értődő természetesség, amellyel Jung akár a *Loci* teológiai szemlélete, akár a reformátor végzetesnek tűnő súlyos betegsége, akár lánya rosszul sikerült házassága, akár a schmalkaldeni háború, akár utolsó napjai vagy életének más fordulópontjai kapcsán beszél az imádságról, példamutató az egyháztörténet-írás számára.

A kötet egyértelműen ismeretterjesztő szándékkal íródott, de nyilvánvaló nemcsak a szerző tudományos felkészültsége, hanem igényessége is. Néhány apró pontatlanságot lehet csak a szemére vetni, miközben Jung a lendületesen fejlődő Melanchthon-kutatás számos friss eredményét – köztük a sajátjait – is közvetíti. Részlet-

kérdésekben – például az adiaforavita, a Kopernikusz-epizód vagy éppen az antiszemitizmus tárgyalása kapcsán – természetesen lehet vitatkozni vele, de ez a tudomány természetéhez tartozik. Viszont éppen azért, mert Jung a közérthetőség mellett is valóban tudományos igényességű könyvet tett le az asztalra, nehezen érthető – és számomra kifejezetten zavaró volt –, hogy a szöveg miért nélkülöz mindenféle apparátust, miért nem tartalmaz egyetlen filológiai részletes hivatkozást sem. Így gyakran még a szó szerinti idézetek forrása sem állapítható meg egyértelműen, és esély sincs a visszakeresésükre, az eredeti kontextus feltárására. A konkrét hivatkozások hiányát semmiképpen nem ellensúlyozza az önmagában értékes irodalomjegyzék a kötet végén. Ez a forráskezelésben alkalmazott tudománytalan eljárás rendkívül komoly korlátokat szab az ismeretterjesztésnek, és a kötet magyar kiadásra történt kiválasztásával kapcsolatban is súlyos kérdéseket vet fel. Elvileg sokkal kisebb jelentőségű, de a könyv gyakorlati használatát szintén nehezítő hiány a kötet végi mutatók elmaradása (a jól áttekinthető kronológiai táblázat ezeket nem pótolja). Ugyanakkor a Szabó Előd lektor által összeállított és a fordítás végére illesztett magyar nyelvű irodalomjegyzék még töredékességében is értékes és kifejezetten üdvözlendő kezdeményezés. Nagy kár, hogy a hazai kiadás gazdáinak nem volt több erőforrásuk a feladatra, és az eredmény – amint arra egy rövid utalás korrektül figyelmeztet is – meglehetősen hiányos, szinte teljesen esetleges és helyenként filológiai pontatlan!

A kötet bevezetőben említett korszakos jelentőségét mindez azonban csak árnyalja, de semmiképpen nem kérdőjelezi meg. Nekünk, evangélikusoknak érdemes egy percre eltűnődnünk saját szerepünkön ebben az egyébként örömteli történetben, és rácsodálkoznunk arra, hogy a wittenbergi reformáció második emberéről egy lutheránus teológus által írt életrajz a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadójánál jelent meg. A mozzanat azonban méltó a Jung által megrajzolt Melanchthon-portréhoz, és remélhetjük, hogy ökumenikus reformátorunk életműve a felekezeti határokon átvélve a hazai egyházi megújulás egészére termékenyítőleg hat.

Ittész Gábor

Jézus terében

STANDAERT, Benoît: *Jézus terében – A húsvéti hit és a vallások párbeszéde*. Ford. Mártonffy Marcell. Bencés kiadó, Pannonhalma, 2011. (Napjaink teológiája sorozat.)

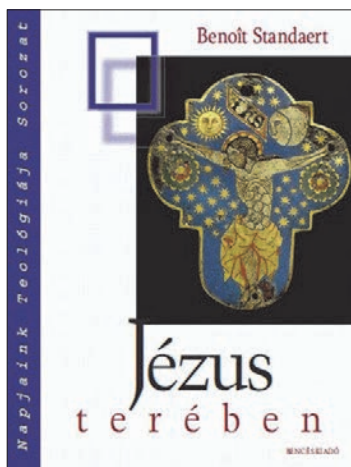
A 20. század elejének sajátos szempontú, egyéni életérzését Ady Endre így sóhajtotta versebe: „Batyum: a legsúlyosabb Nincsen, / Utam: a nagy Nihil, a Semmi, / A sorsom: menni, menni, menni / S az álmom: az Isten. // Vele szeretnék találkozni, / Az álmommal, nagy, bolond hitben / S csak ennyit szólni: Isten, Isten / S újból imádkozni.” (*Álmom: az Isten*). Nem lehetetlen, bár erősen kétséges, hogy az 1945-ben született belgiumi bencés szerzetes és biblikus teológus, Benoît Standaert atya ismerné az idézett magyar református költő életét vagy munkásságát. A legutóbb napvilágot látott, nálunk is megjelent kötetét mégis hasonló, élményszerű bevezetéssel indítja: „Még mindig él bennem a vágy, hogy – amint Szent Pál írja – »megismerjem őt« [Jézus Krisztust – *B. K.*]. Elevenen él bennem annak tudata is, hogy imádság nélkül, »a bölcsesség és a kinyilatkoztatás Lelkének« adománya nélkül ez az ismeret sohasem juthat el a másik partra, ahol Isten mindent betölt.” (7–8. o.)

Figyelemfelkeltő, őszinte nyitánya ez egy komoly szakmai igényességgel író, kortárs keresztény exegéta kötetének. Vallomás arról, hogy a hivatását követő, tudós teológus feladata és élménye nemcsak a publikálás, a könyvírás, a bibliai tanulmányok készítése és megjelentetése, de – mindeközben – az álmával történő találkozás is. Az imádkozás és a Szentlélek ihletése, áldása nélkül a szakteológia üres teologizálássá silányul. Ugyanúgy, a szükséges biblikus, teológiai megalapozottságot nélkülöző, imádságos és lelkes ke-

resztény hang inkább a Pál apostol által említett érc zengéséhez vagy cimbalom pengéséhez lehet hasonló (1Kor 13,1).

Benoît Standaert munkájában egyszerre szólal meg a protestáns olvasó számára helyenként elvont, mégis józan és egészséges szerzetesi kegyesség és a hajszálpontos bibliaismeret. Az előbbi kortárs keresztény misztikának is mondhatnánk, amelynek révén Istennel és Jézus Krisztussal kapcsolatban új elképzelések kerülnek a teológia évezredes véráramába. Forrásuk többnyire más tudományok, a lélektan, az esztétika, a fizika és leginkább a filozófia világában keresendő. Ezek egyike a címadó fogalom, Jézus birtokaként a „tér” képzeje. Egykor a jezsuita Teilhard de Chardin által említett „milió”, *Az isteni milió* című könyvének központi gondolata hasonló újdonságnak számított (23. o.).

A tér fogalma Standaert szerint kategória, más szóval a lét, a valóság alapvető formáit és viszonyait kifejező logikai egység. Magába foglalja az ember Jézusnak a történetkritika segítségével helyreállítható képét, de a hit és a dogma Krisztusának alakját is. Ugyanakkor túlmutat a történeti és a dogmatikai megfogalmazás mindenkori vonalain. A szerzőt idézve: „Aki hittel hívja segítségül Jézus nevét, jól körülhatárolt spirituális térbe jut. Célunk az, hogy újra felfedezzük ezt a teret, amely kétségkívül elválaszthatatlan egy húsz évszázaddal ezelőtt élt történelmi alaktól, mégsem azonos vele. Kialakulásához a 4–5. század erőteljes dogmatikai formulái is hozzájárultak, ám többről van szó: ragyogása felülmúl mindenfajta definíciót, a dogmákét is.” (Uo.) Az iránymutatás az ésszerűséghez és a szellemi szimmetriához szokott olvasónak jogosan tűnhet túlzottan filozofikusnak. A mondanivaló, a

felépítés, a szerkezet, a biblikus következtetések azonban nem tűnnek semmiféle mellébeszélést. Az eredeti sorrendet képviselő, összefoglaló fejezetcímek hűen tükrözik a kötet tartalmi jellemzőit. Első rész: *Jézus tere az alapító szövegekben; Jézus tere az újszövetségi szerzőknél; Ökumenizmus és pluralizmus*. Második rész: *Jézus terének megtapasztalása a húsvéti hitben; A feltámadás nyelvének eredete és kialakulása; Jézus feltámadása és az első tanítványok hite; Isten és a feltámadás ünnepe*. Harmadik rész: *A jézusi tér kinyílása más terek felé; Jézus és a judaizmus; Jézus és az iszlám; Jézus és a buddhizmus; Jézus és a hitetlenség*. Zárzó: *Jézus színeváltozásának tere*.

A kötet említett témáiból két észrevétel önmagáért beszél. A mondanivaló megfellebbezhetetlenül biblikus, az újszövetségi exegézisre hagyatkozó alapvetése, illetve a nyitás más felekezetek és más vallások felé. Kötetében Standaert nem egyszerűen interkonfesszionális, ismertebben ökumenikus párbeszédet folytat, de interreligiós, a világvallások közötti kölcsönösségre és megértésre törekszik. Az alcím is erre utal: *A húsvéti hit és a vallások párbeszéde*. A Benedek-rendi tudós különleges képességét és keresztény becsületét dicséri, hogy kutatása végeztével nem érheti őt a szinkretizmus vagy az eretnecség vádjai. A vallások terek nyitottságát kihasználva, de önfeladás nélkül

tud közeledni a nem keresztény elméletekhez. Mintha együtt élné át a zsoltárossal: „*Tágas téren járok, ha a te utasításodat keresem.*” (Zsolt 119,45)

Benoît Standaert négyszáz oldalas tanulmánya a kortárs ökumenikus újszövetségi exegézis és teológia, valamint a szerzetesi gondolkodás és kegyesség iránt érdeklődőknek mindenképpen ajánlott olvasmány. Általában pedig mindazok haszonnal forgathatják, akik új megvilágításban kíváncsiak az Újszövetség Jézus- és istenképére. A szerző számára ugyanis nincs kivétel. Kifogás, visszahúzóadás, alkalmatlanságra való hivatkozás nem létezik. „Jézus tere paradox kört alkot: középpontja akárhol lehet, kerülete sehol sincs. A benne rejlő határtalan szabadság teremtmény kommunikációt folytat velünk, megismeréséhez épp ezért be kell lépniünk a tér belsejébe.” (Uo.) Nem lehetetlen, bár igen csekély a valószínűsége, hogy a római katolikus szerzetes számára az egyetemes papság protestáns elve adja a vezérfonalat. Mégis, nézete szerint az isteni párbeszédben minden ember érintett. Mindenki teológus. Benoît Standaert könyve segítségével kézen fogja az ismeretlenül is bizalmába avatott olvasót, és belépteti Jézus terének a belsejébe. Úgy látja, hogy ma erre az egyetlennegy lépésre van, lenne szüksége az egész emberiségnek.

Bácskai Károly

Hommage à Szegedy-Maszák Aladár

SZEGEDY-MASZÁK Marianne: *Csókolom a kezét*. Libri, Budapest, 2014.

Múltunk is folyamatos mozgásban van – talán semelyik korszakra sem annyira igaz a megállapítás Magyarországon, mint a 20. század közepére és második felére. Az akkori döntéshozók személyiségének megítélésén, Magyarország második világháborús szerepvállalásán és annak következményein nemcsak a korszak törté-

nészei vitatkoznak, hanem meg-megújuló hevülettel a ma politikusai, sőt a téma része a közbeszédnek is. A laikusok számára a korszakot regények, életrajzok, naplók, filmek teszik emészthetővé, egy-egy hatásosabb mű szignifikánsan képes a közgondolkodást is befolyásolni. Reménykedem, hogy egyszer ezek szerepét és erejét a középiskolai oktatás is sikerrel aknázza majd ki, és a kötelező olvasmány fogalma és követelménye kiterjed a történelemórákra is.

Napjainkban a történelmi életrajzok, visszaemlékezések olyan gazdag tára van kialakulóban, melyek közül többen esélyesek a „klasszikus”, „kihagyhatatlan”, „kötelező” címkékre, azaz megérdemlik, hogy a történelmi életrajzi kánon részévé váljanak. Ha ez a bizonyos kánon egyszer hosszabb időre véglegesedik, a múlt századot kutató művek közt bizonyára előkelő helyet kap majd Szegedy-Maszák Marianne szüleiéről szóló munkája. A naplókából, levelekből, „oral history”-ből épülő könyvet bőséges történeti, levéltári kutatómunka alapozza meg, finom egyensúlyban tartva a személyes, szubjektív és az objektív kutatói nézőpontot. Emellett Szegedy-Maszák Marianne a mű felütésében szépirodalmi érzékről tesz tanúbizonyságot. Az első színben egy amerikai magyar emigráns nagypolgári család közössége tárul elénk az 1960-as évekből: az ebédloasztalnál a felnőttek közt magyarul folyik az élénk vagy éppen nosztalgikus társalgás, melyet jólnevelten és kissé unatkozva hallgat az angol anyanyelvű harmadik generáció. A színes kavalkádtól lélekben eltávolodva van jelen a depresszióval küzdő édesapa, Szegedy-Maszák Aladár. Az olvasó itt van először megfogva, amikor megérti a könyvet inspiráló elsődleges drámát, a lány megkésztetett harcát édesapja megértéséért, magyarországi (és személyes) rehabilitációjáért.

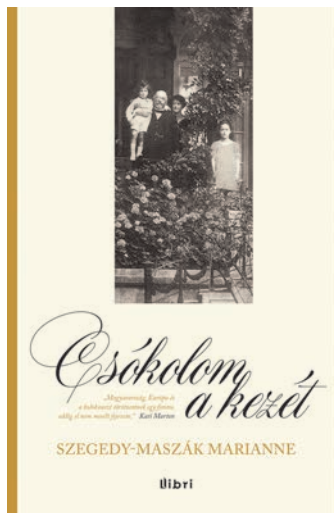
Szegedy-Maszák Aladár ugyanis valódi államférfi. Beosztását tekintve diplomata, majd hivatalnok, a kiugrási kísérlet egyik fontos alakja (e kísérletről is fontos adalékok derülnek ki az olvasó számára). A német megszállás után politikai fogoly Budapesten, majd Dachauban, a háború után washingtoni nagykövet egészen 1948-ig. Nem hivatalnokként, hanem hazafiként viselkedve ebben a helyzetben is kétségbeesett erőfeszítéseket tesz hazájáért, hogy az Egyesült Államok ne ismerje el Rákosi kormányát. Fáradozása

természetesen nem jár sikerrel, politikailag cselekvésképtelenül, emigránsként gyökértelenül, elsőszülöttje halála fölötti soha nem múló gyászban, állandósult depresszióban tölti a következő évtizedeket. Pedig ott a család: a két fiú és a kislány, és nem utolsósorban a háború éveiben, a távolság és létbizonytalanság ellenére is őrzött, végül kiérdemelt szerelem. E szerelem tárgya, a későbbi feleség nem más, mint Weiss Manfréd unokája, Kornfeld Hanna. A Weiss család története ismét izgalmas része a könyvnek, mellyel kapcsolatban az íróknak bőséges információk állnak rendelkezésre,

hiszen Washingtonban az anyai nagyszülőkkel és nagynénjével egy fedél alatt él a család hosszú évtizedekig. Így állítja elénk gyermekei elbeszélése alapján egy emberséges nagykapitalista alakját Weiss Manfréd személyében, aki gyára mellett bölcsődét, az első világháború rokantjainak ingyenes kórházat létesít, s emellett olyan családfő, akiről gyerekei még idős korukban is szinte még élőként, jelenvalóként beszélnek. A Weiss dinasztia és a beházasodott menyek-vők sokasága a megszállásig sokszínű és szinte gondtalan életet él, a részletesebben ábrázolt családtagok többnyire modern gondolkodásúak,

tehetségesek és emellett kiváló személyiségek. A megszállással természetesen mindez gyökeresen megváltozik, a tekintélyes, idős családtagokat kegyetlenül meghurcolják, hogy végül egy üzleti alkunak köszönhetően megmenekülhessenek és külföldön vészeljék át a háború hátralévő hónapjait. De helyzetük 1945 után sem oldódik meg, Magyarország továbbra is „gyanús elemnek” tekinti őket, így az egyetlen ésszerű lépés számukra is a végleges emigráció lesz.

A négyszáz oldalas könyvet a családi fényképek reprodukciói illusztrálják, és az író a szemtanú hi-telességével tárja elénk a hatvan-hetven évvel ezelőtti eseményeket. De ahogy közeledünk általa is megélt év-

tizedekhez, úgy válik egyre szűkszavúbbá. Édesapjához fűződő viszonyáról a legszebben és legexpresszívebben a Prologusban vall: „Hát persze, hogy szerettem! De a félreértéseknek abban a mindenütt megfigyelhető algoritmusában, amely, mondhatni, bele van kódolva a szülő–gyerek kapcsolatba, személyiségének csak egy bizonyos változatát ismertem és szerettem: a depressziós, legyőzött, gyökértelen magyar emigráns válto-

zatot, azt, akit minden kritikával vagy bármilyen nagy várakozással szemben megvédett a tiszteletre méltó, sőt hősi múltja.”

Ez a hősi múlt kapta most kétség kívül megérdemelt emlékművét. Több folyóiratban jelent meg recenziója, sőt városnéző sétát szerveznek helyszíneire.

Úgy tűnik, megindult a klasszikussá válás útján.

Nagy Villő

Ború és ború

KRASZNAHORKAI László: *Háború és háború*. Magvető Kiadó, Budapest, 2013.

„Derűre ború, borúra háború,
Most elküldték Kantot a fenébe,
Így kezdődött el a béke vége.”
(Víg Mihály)

Krasznahorkai László *Háború és háború* című regénye tizenöt éve jelent meg, mégsem pipálható ki vagy archiválható a szokásos befogadói/kanonizációs mechanizmusokkal. A szerző hatvanadik születésnapjára megjelentetett javított kiadás mellékleteként, a fülszöveg mögött található borítékban az író *Megjött Ézsaiás* című levelét olvashatjuk, amely a kilencvenes évek vége felé úgymond beharangozta a művet. („Kedves, magányos, fáradt, érzékeny olvasó, kérlek, csúsztasd be ezt a levelet abba a tasakba, amit az 1999-es magyar Könyvhétre megjelenő könyvemben majd megtalálsz. Te tudod, miért.”) A vidéki levéltáros, Korin György története persze azóta sem változott, és nem is szorul különösebb kiegészítésre; ha csak azt a tényt nem vesszük figyelembe, hogy a könyv főhőse az ezredforduló környékén a „valóságba íródott”... De erről talán majd később.

Egyelőre maradjunk annál a fikciónál, hogy a Korin elnevezésű Krasznahorkai-alak egy titokzatos,

dátum és szignó nélküli kéziratból megigézve (megvezetve?) útnak indul „a világ közepébe”. Miután mindenét eladja, és utolsó pénzén szobát bérel New York bábeli rengetegében, éjt nappallá téve pötyögi be kölcsönkapott számítógépébe a felfoghatatlanná bonyolódó, mégis eszméletű erejű szöveget, hogy később a világháló örökkévalóságában őrizze meg azt a mindenkori emlékezet számára. Miközben elindul a négy időutazóról szóló kézirat *másként való mentése*, Korin jobbra értetlen, időről időre változó, közvetlen környezete is érzékelné kezd a monomániás közvetítő monológjaiban megidézett história delejező hatását, hogy végül mindannyian – ki-ki a maga módján és életkörülményeihez képest – eljusson addig a holt-pontig, ami a digitalizált kézirat hatodik fejezetében következik be: „...mert itt a nyelv egyszerűen felmondja a szolgálatot, és nem arra használódik, amire való, elindul egy mondat, és nem akar megállni, de nem azért, mert – mondjuk így – zuhan egy szakadékban, tehát nem valami tehetetlenség hajtja, hanem egy tébolyult szigor, mintha az ellenkező irányba szabadulna el benne a pokol, mint amerre el szokott...” (180. o.)

Az író tudatosan vagy öntudatlanul reflektál saját írásmódjára, melynek végeláthatatlannak tűnő, alig központosított bekezdései egyfajta szólabirintusként szövik át az életművet, és amelyet az olvasó sem kezelhet holmi artisztikus manőverként vagy rutinná vált stílusbra-

vúrként, hiszen minden végletekig variálható elemében ugyanaz az egy kimondhatatlan mondat visszhangzik újra meg újra.

„A mennyország szomorú.”

A *Háború és háború* fentebbi mottója valamifajta vázlatát adja annak az egyszerre tágasabb és szűkösebb *szenvedő szerkezet*nek, melynek artikulálhatatlansága mögül ezek a kötetek kiszólnak. Mintha a Krasznahorkai által vállalt (ál)modorosságok is azt látszanának igazolni, hogy ez a láthatatlan, labirintus alatti, „tébolyult szigorú” struktúra csak úgy kerülhet felszínre, ha a közvetítő nyelv(e) valamilyen szinten „felmondja a szolgálatot”, vagyis úgy leplezi le magát, hogy közben egy pillanatra sem feledkezik meg saját rendeltetéséről, ami tulajdonképpen nem más, mint önmaga lerombolása. Ezzel párhuzamosan pedig egy olyan, már-már metafizikai érzékelésmód, illetve elbeszélői készség kialakítása, amely – önnön farkába harapó kígyóként – körbe-körbe járja ugyanazt a tátongó mélységet – ám a (körülírt) zuhanást már a befogadóra bízva, aki a kanti alapállás („*A csillagos ég felettem és az erkölcsi törvény bennem*”) ellenében kénytelen borúsabb ég alá vonulni és törvényen kívülivé válni. A regény többszörösen áttételes terei – Budapest, New York, Kréta, Velence, Köln, Schaffhausen – ugyanígy szívják be az olvasót, aki szinte tehetetlenül adja meg magát a szédülésnek, részesévé válva a főhős céltalan, ugyanakkor szükségszerű sodródásának. „...Korin egy szeretetreméltó alak, de valahogy nincs középpontja sehol...” (206. o.) Ez a középpont nélküli létmód – ami formálisan a kötet szabálytalan nyelvezetét is áthatja – nem pusztán kiváltja, egyszersmind feltételezi a zuhanás áldatlan állapotát, amit akár (felül)emelkedésnek is hívhatunk. Mert az a pokoljárás, amin

Korin keresztülmegy, csak átmenet. A közelgő ítélet kinyíló időkapuja.

„...az időeltolódás miatt ébren töltött éjszaka után hajnalban végre elnyomta az álom, majd hogy hiába várta, választ nem kapott, mert az angyal csak állt dermedten és csak nézett, nézett valamit az ő háta mögött, Korin a másik oldalára fordult, és így folytatta: – *Néztem már én is. Nincs ott semmi.*” (65. o.) Korin

közönyös angyala mindvégig ott lebeg a szöveg felett, és csakúgy, mint Rilke „iszonyú” szárnyas lényei, ő is csak szenttelen szemlélője lehet egy emberi sors széthullásának, amely azonban valahol magában foglalja az újjászületés lehetőségét; pontosabban azt a kiútnak nevezett menedékjogot, amellyel befogadást és nyugalmat lelhet az utazó eltévelyedett lelke. „Itt lőtte fejbe magát Korim György, / Krasznahorkai László *Háború és háború* című regényének hőse, / aki hiába kereste, nem találta, amit úgy hívott: / a Kivezető Út” – áll a Schaffhausenben ténylegesen felavatott, Bukta Imre által készített táblán, amelyet a regénybeli Korin tiszteletére

emeltek a Hallen Für Neue Kunst vezetői. Az utazás utolsó, svájci állomásán ugyanis a főhős (képzeletbeli?) mentsvára egy, a múzeumban található művészi iglu volt, amely egyébként a Korin emléket többszörösen megkövető Mario Merz műveként került a kiállítóterbe. Így íródott a valóságba Korin/Korim története, és így záródott le a regény lapokon túli fejezete, középpontba állítva egy pillanatra azt a középpont nélküliséget, ami a végidőket váró, felhőkarcolóknak álcázott bábeltornyok, valamint az egymást érő, békésnek tűnő háborús övezetek közt húzódik. És hogy mi lett a hermészi küldetéstudattal begépelt, felold(oz)ást ígérő kézirattal, melynek elérhetőségét a szerző a www.warandwar.com című honlapon jelölte meg? *A keresett oldal nem található...*

Papp Máté

„Méné, tekél...”

BORBÉLY Szilárd: *Nincstelenek*. Pesti Kalligram, Budapest, 2013.

„Mindig didergek”

A *Nincstelenek* egy éve jelent meg. A szakma és a kritikusok körében is hangos visszhangot kiváltva az év egyik legjobban várt – és legjobbnak ítélt – könyveként díjakat nyert el, és még megjelenésének évében kivívta magának jól megérdemelt helyét a jelen irodalmában, hiszen minden bizonnyal az elkövetkezendő években is a legjelentősebb kortárs művek között fogják emlegetni. Sikertörténet: a versek, drámák és esszék után egy regény, melynek szövege arról tesz tanúbizonyságot, hogy szerzője a más műnemekben és műfajokban szerzett tapasztalatait, azok sajátosságait és erőnyeit prózai szövegben is sikeresen működtetni tudja. Aztán a sikertörténet tragédiává vált: Borbély Szilárd *Nincstelenek* című regényét már nem követi újabb írás. Nem itt és így kellett volna megszakadni ennek a pályának és ennek az emberi életnek... Mit tehet az olvasó, amikor a halálhír döbbenete, a miértek és találgatások, a nekrológok és visszaemlékezések után magára marad? Odalép a könyvespolchoz, és egyenként magához veszi az immáron lezárt életmű súlyosabbnál súlyosabb darabjait, s minden sor után érzi: *megméretett és könnyűnek találtatott*.

„Megyünk és hallgatunk”

A *Nincstelenek* vallomás, önéletrajz, szembenézés, szembesítés, emlékezés és emlékeztetés. Egy gyermek elbeszélő kalauzol minket prímsszámok uralta világába,

ami a kijelentő mondatok már-már közönyös egymásutánjában minden jelenségre, történésre sajátos világmagyarázatot szolgáltat, melyet a magány, az idegenség és a hallgatás jár át. A hatvanas évek Magyarországnak faluvilágában járunk, döngölt padlók, moslékos vödörök, szobakonyhák, fekete kendők, indigókék munkásruhák, téeszrendszer, elfojtott suttogások és pálinkagőzös kiabálások között. Elfejtett és mégis elevenen élő emlékek, üresen maradt házak, nyomorban, kilátástalanságban, nincstelenségben tengődő családok. A regény akár szociográfia is lehetne: a móríci elbeszélésfolyam és a *Puszták népének* folytatása, a háború utáni barbárság és lelki kiüresedtség mementója. Miért több a *Nincstelenek* pusztaszociografikus elbeszélésnél? Mert szövegét át- meg átszövi Borbély lírájának nyelve, így a regény a szociográfia és a poétikai eszközökkel gazdagon átítatott lírai elbeszélés fúziója.

Habár az elbeszélés egyik központi motívuma a magány és az elidegenedés, mégis kulcsfontosságú szerepe van a közösségiségnek, amely elsősorban a család életében nyilvánul meg: a mindennapok komor egymásutánjában, a rutinszerűen elvégzett feladatok mögött megbúvó babonákban és hagyományokban. Vagy éppen a családi mítosz sokrétűségében: a román, magyar, zsidó és rutén emléktöredékek és identitást meghatározó vagy azt teljesen elhomályosító történetek tükrében. A visszaemlékezésekben és az emlékek megalkotásában. Ezek összegzéseként Borbély egyik utolsó írásában felteszi a kérdést, van-e emlékezetközösség? Aztán meg is adja a kíméletlen választ: nem létezik, helyette fikció, hazugság és önsajnálát van csupán. Magányosság, ami valójában hitetlenség. Az az állapot, amikor *már elment a Mesijás*.

„Ilyen szomorúság van köztünk”

A család nem képes beilleszkedni a faluközösségbe: az anya az ott leélt hosszú évek ellenére is mindig csak bekerült marad, az apa pedig nem képes megteremteni felesége és gyermekei számára még a létminimum feltételeit sem, egy félkézről becsúsztott gyerek, egy horthysta apa és egy félbolond, már-már ördögi nővér mellett. A kisfiú történeteit ezért ellentétes módon a közöny és a részvét kettőssége járja át. Az egymást követő lakonikus mondatokba nagyon könnyű beleveszni; érzéki mondatok ezek, pontosan látjuk a szobát, az udvart, érezzük a szagokat, halljuk a horkolást és a visszafojtott sírást: a Borbély-szövegekre jellemző, kíméletlen és naturalista testpoétika pedig itt is megmutatja magát. Vérszag, epeszag, tejszag, izzadságszag, alkoholszag, tyúkszarszag és öregszag. Összetöprődött testek és lelkek világa. A többszörös nyelv-, válás- és teljes identitásvesztés közepette olykor csak egy hajszál választja el az emberi létet az animális állapottól. A deportálások és kitelepítések, a háború utáni fosztogatások és az erőszak a visszaemlékezés jelenére is rányomták bélyegüket – mindenkinek van legalább egy kivert foga és a vizes rongy is mindig kéznél van, ha épp verni kell a gyereket.

„Anyám mindig elégedetlen”

A regény egyik központi alakja kétségkívül az anya, akiben a korábbi, *A Testhez* című verseskötet legendáinak nőalakjai öltenek testet; a bekerültben, a folyton elégedetlenben, a mindig készülletben lévőben. Ő az, aki végig jelen van, de még sincs ott igazán: „Anyám mesét mond. A nővérem félig már alszik. Tele van a szoba a tej szagával. A kaka szagával. A szegénység szagával. Csak az anya szagából van kevés. Nincs elég az anyából. Senkinek se jut elegendő. Nem lehet háromfelé osztani.” *A Nincstelenek* önéletrajzisága

mellett egy anyaképnek és az anyának állít emléket. Egy olyan nőnek, aki egyszerre központi alakja és mozgatórugója ezeknek a történeteknek, illetve egy olyan nőnek, aki a regényben is pontosan kirajzolódó traumafolyamat kiváltásának egyik okozója. Az anya alakja tehát egyfajta esszencia: ott van benne az anya–gyermek, valamint a férfi–nő ellentmondásos viszonya, a nő kérdéses és mégis egyértelmű helye a paraszti társadalomban, az anyaság mint testi-lelki állapot, a gyermek születése és elvesztése... Ezek mind olyan fontos és központi kérdések, melyek Borbély írásaiban rendre visszaköszönnék. Önéletrajz, emlékezés és terápia. Menekülszavgy a családból, amely a közösségiség fundamentuma és visszanyúlás évekként később ugyanebbe a fájdalokkal és keserűséggel teli, még mindig gyulladt göcbe.

A megszokhatatlan ideiglenesség

Lehet-e jó választ adni arra a kérdésre, hogy kik a *Nincstelenek*? Nem tudom. Talán nem is kell. Magányosak, elkeseredettek, idegenek, férfiak, nők, gyermekek. Szegények és gazdagok, hitetlenek és hívők. Talán a várákózók? Borbély Szilárd első és egyben utolsó regénye rengeteg kérdést tesz fel és hagy nyitva. Nem kell ahhoz feltétlenül falun felnőni, hogy érezni tudjuk ezeket a szagokat és képesek legyünk látni ezeket a jeleneteket, mert amellett, hogy a szinte megfogható naturalizmus nyúl ki értünk a szövegből, mégis minden átkerül, egyszersmind pedig újraértelmeződik a metaforák szövevényes világában. Ezért (is) megkerülhetetlen és kulcsfontosságú alkotás ez a regény, amely elegyengeti sorai között az egykori és a kortárs regénypoétika erőseit – és talán hibáit is. Egy melankolikus lét prózába konvertált lenyomata, amely nemcsak az első regény, hanem egyszersmind a zárókö is Borbély Szilárd életművében.

Varró Annamária

Otthonra lelni Norvégiában

KUN Árpád: *Boldog Észak*. Magvető Kiadó, Budapest, 2013.

Hol érezhetjük otthon magunkat? A kortárs norvég prózát olvasva újra és újra találkozunk ezzel a kérdéssel, még pontosabban a norvégok elvándorlásának kérdésével. Annak a nyughatatlanságnak a nyomasztó kérdésével, amely évszázadok óta a túlságosan csendes fjordvidékről Amerika zajos nagyvárosaiba űzi őket. Erről ír Linn Ullmann a *Mielőtt elalszol*-ban, ahol egy család több generációjának dilemmája a menni vagy maradni kérdése. Elsőként 1931-ben a nagyapa „határozta el, hogy átalakul amerikaivá. Csak egy norvég gondolkodhat így.” Erről ír a Dag Solstad *A mellékszereplő pillanatában*, melynek tehetséges filozófus főhőse 1976-ban a repülőtérről hívja fel megdöbbszent barátját – a „mellékszereplőt”

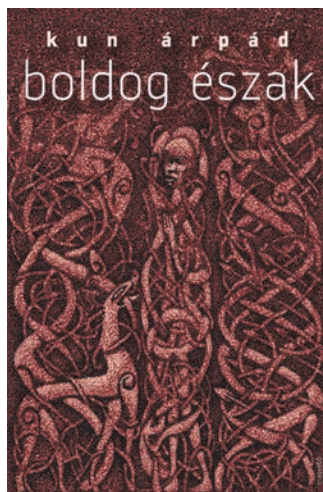
– azzal, hogy „kezében tartja a New Yorkba szóló repülőjegyet, és nyolc óra múlva leszáll Amerikában, ahol egészen más módon jövőt teremt magának”. Carl Frode Tiller *Bekerítésének* egyik szereplője így emlékszik vissza a '80-as években megélt kamaszkorára: „Már tizenegytizenkét évesen kiakasztottam a szobám falára egy plakátot a New York-i éjszakáról, és éjszakánként, mielőtt elaludtam, gyakran elképzeltem, milyen lenne abban a bizonyos utcában, abban a bizonyos felhőkarcolóban, azok mögött az ablakok mögött élni.” Erlend Loe 1996-ban megjelent regényében, a *Naiv. Super.*-ben pedig ezt olvashatjuk: „Ez New York. Hagyom magam lenyűgözni. Fura itt lenni. (...) Mindenki idejött. Norvégok jöttek ide. Szegények. Az álmaikkal.” Az átok azonban jóval régebbi. A Norvégiát korábban elhagyó Ibsen 1882-ben írt darabjában, *A nép ellenségében* Stockmann doktor is Amerikába menekülne a demagóg és korrupt politikusok

által irányított Norvégiából. A másik nagy előd, Knut Hamsun pedig az 1870-es években maga is kivándorolt Chicagóba a szegénység elől. A regényekből kirajzolódó, különböző motivációjú kivándorlási hullámok eredményeként ma közel annyi norvég él Amerikában, mint

Norvégiában. Most azonban végre itt egy regényhős, az afrikai Aimé Billion, aki hosszú térbeli és lelki vándorlás után – az íróhoz, Kun Árpádhoz hasonlóan – Norvégiában telepszik le. Regényének alapkérdése azonban ugyanaz, mint a norvég kortársaké: hol érezheti magát otthon az ember?

Aimé felmenői között afrikai, európai és ázsiai nagyszülők is találunk, az író így jelzi kissé didaktikusan, hogy a könyv egyetemességre törekszik. Élete első felét Beninben éli le, innen rövid franciaországi kitéréssel érkezik Norvégiába, a Sogne-fjord vidékére. Gyerekkorától úgy érzi, neki nem Afriká-

ban lenne a helye, hiszen francia apja azzal hagyta el a családját, hogy magával fogja vinni őket is. „Valaki, aki lehettem volna, téli álmot aludt bennem Afrika közepén” – emlékszik vissza, és valóban, gyerek- és ifjúkora mint álmovilág jelenik meg. Bár a mágikus elemekkel tarkított csodálatos történetek összeolvasztják a valós és a képzelte világot, azért kirajzolódik mögülük Aimé csalódásokkal és fájdalommal tarkított sorsa, akit először gyenge akarátú apja, majd anyja hagyott el, gyerekkorában súlyos mérgezést szenvedett nagyapjának, a vudu javasembernek a főzeteitől és függővé vált azok kábító hatásától. Az afrikai téli álomhoz tartozott, hogy a szexuális vágy is elkerülte, ami miatt vele egykorú társai megvetését is el kellett szenvednie. Végül eljutott arra a mélypontra, amiről már csak egy valós elemeket nélkülöző mágikus történetben mesél. Ennek a mélységnek az átélése kellett ahhoz, hogy megkezdődhessen

elszakadása a hosszúra nyúlt afrikai gyerekkortól, ahogy a regény első mondata előrevetíti: „Meghaltak sorban nagyapám, apám, anyám. A haláluk kellett hozzá, hogy újrakezdődjön az életem és elutazzam Beninből.”

A *Boldog Észak* stílusa több ismertető szerint mágikus realizmus, valójában a történet a mágikusból a realistába vezet. Norvégiába érkezve az az érzésünk, mintha egy sötét szobából a napfénybe lépnénk, a legapróbb részletek is láthatóvá válnak, szinte együtt kanyargunk Aiméval a fjordok mentén futó úton, úgy érezzük, megérintheznénk a kórházi folyosó lazacmintás falait vagy az ápoltak aprólékosan bemutatott lakásainak tárgyait. Innen kezdve a regény minden során érződik, hogy az író – aki hőséhez hasonlóan ápolóként dolgozik – személyesen átélt élményeit olvassuk.

Az Aiménak szállást adó házaspár, akiket Bolondéknak neveznek, naphosszat a bekamerázott juhakol részleteit nézi nyolc mezőre osztott képernyőjén. Bár a könyv a norvég vidéki jólétet ehhez hasonló jelenetekre keresztül, vagyis jó adag iróniával mutatja be, fokozatosan bontakozik ki, hogy a nagydarab fekete fiú olyan világba került, ahol nemcsak befogadják, de nagyra is értékeli a munkáját. A boldog észak világát az Afrikával való kontraszt erősíti, s ez már a regény első részében megjelenik egy – a szerző által kitalált – békés afrikai törzs, a bnokimók történetén keresztül. Földjükön a geológusok gigantikus olajmezőt találnak, azonban a felfedezett nyersanyag kiaknázása kizárólag szenvedést és erőszakot hoz a számukra. Bár az író nem mondja ki, sejtethetően tudatosan állítja szembe ezt a szimbolikus afrikai történetet azzal, amit Norvégia számára hozott a tenger mélyén felfedezett olajkincs.

Aimé Norvégiába érve munkát kap, és néhány hónap után lecserélheti apjától örökölt ócska Opeljét egy új BMW-re. Megismerhetjük a jóléti norvég társadalomban kiépített szociális hálót, ahol őt ápoló érkezik különböző helyekről egy idős ember lakására, ha az megnyomja a segélyhívót, mert nem bírja felhúzni a nadrágját. És miközben Aimé egyre inkább önmagára talál, szorongat minket a kérdés, valóban ez a boldogság kulcsa, egy gazdag ország, ahol erős a szociális biztonság? Eszembe

jutnak egy másik, szintén külföldről tudósító, de épp elmentés utat bejáró írónknak, Lángh Júliának a könyvei, a *Közel Afrikához* és a *Vissza Afrikába*. Az író az afrikai bozót lakóinak szegényes körülményeiben osztozott, és európai szemmel sokszor nehezen érthető szokásaik között mozgott otthonosan. Valójában nincs ellentmondás, sőt itt ragadhatjuk meg Kun Árpád könyvének lényegét, hiszen Aimé nemcsak a jóléti társadalomba érkezik meg, hanem a demensek világába is. Ugyanolyan türelemmel és derűs kívülállással foglalkozik olyan emberekkel, akik mások számára – számunkra – sokszor visszataszítóak, rigolyások, mint Lángh Júlia az afrikai pártfogoltjaival. A regény igazi értéke, hogy Kun Árpád hitelesen tudja ábrázolni ezt a világot és megfogalmazni az öregség kérdéseit. Az elvitathatatlan derű mellett ezernyi példán keresztül süt át fájón a felismerés, hogy nincs az a jóléti állam, amelyik a megöregedés, a betegség, a demencia, a tehetetlenség kínjait ellensúlyozni tudná. A regény egyik szép jelenetében egy „túl sokat élt” öregember így fordul az ápolójához, aki érte megy, amikor télen pizsamában és papucsban elsőklik otthonról: „– Mindig csak ti jöttök, Ő már sose jön értem?”

A teljesség kedvéért szedjük össze a regény kisebb hibáit. A szerkesztés elégtelensége, hogy egyes momentumok megismétlődnek vagy elfelejtődnek. Többször is olvashatunk arról, hogy a norvégok nyitva hagyják az ablakot éjszakára, vagy hogy rigolyások arra, hogy a vendégük felvegye a felkínált papucsot, egy alkalommal viszont elfelejtődik, hogy az ápoló egy nyugdíjkimutatást a hűtőszekrény tetejére tett és néhány oldallal később újra kiveszi a zsebéből. A szereplők helyenként kifejezetten modorosan beszélnek, legalábbis idegenül hangzik, hogy „szépen kizsendült megint a sarjú”, „walkie-talkie-val dolgoztak össze, hogy felkutassák a nyáj csellengőit”, „téligumi feszült az autóm kerekein” és nem hiszem, hogy egy ápolónő ma úgy káromkodna, hogy egy bizonyos irattal „mindenki kitörölheti a sejháját”. Kissé zavaró Aimé tökéletessége, hogy lépten-nyomon csak sikereket arat, és elbeszéléséből hiányzik az önreflexió. Egy Norvégiában beilleszkedni akaró bevándorlóról azt hinnénk, hogy folyamatosan meg akar felelni, és élete csupa vívó-

dás, vajon jól csinálta-e a dolgokat. Rossz érzésem csak erősíti, ha Aimé alakjára a regény epilógusát elolvastva tekintek vissza. És ha már az epilógusnál tartunk, ez nyilvánvalóan a regény egyik gyenge pontja, amellyel olyan sok kritika foglalkozott már, hogy elemzése helyett csak annyit javasolnék az olvasóknak, ne olvassák el, legalábbis ne közvetlenül a regény után.

A regény az elmúlt év irodalmi termésének egyik legnagyobb sikere lett. A kedvező kritikai visszhang után elnyerte az egyik legrangosabb irodalmi kitüntetést, az Aegon Művészeti Díjat. Az elismerések azt tükrözik, hogy a kritikusok is szeretik az olyan olvasható regényt, amelyik mer és tud a boldogságról írni.

Ifj. Kézdy Pál

Utak és tévutak

Jüdisches Museum (Zsidó Múzeum), Berlin. Állandó kiállítás.

A berlini Zsidó Múzeum tervezője, Daniel Liebeskind a *Between the Lines* (Vonalak között) munkacímet adta tervének. A sajátos, cikkcakkos alaprajzú épület (amely a múzeum logójában is visszaköszön) az állandó kiállítás rendezőit arra ihlette, hogy a német–zsidó együttélést egymást keresztező, átfonó, időnként ütköző vonalak mentén mutassák be.

Háromdimenziós élményt kapunk, az épület vonalai nemcsak vízszintesen, de függőleges irányban is vezetnek. A kiállítás kezdete mintha csak 1944–45 fordulójának Budapestjére vinne, ahol az ostrom alatt az épületek közötti legbiztonságosabb kapcsolat a pincében át vezetett. A múzeum 18. századi fogadóépületéből Liebeskind posztmodern tereibe csak a föld alatt lehet eljutni. Hiába a kézbe adott alaprajz, egy pillanat alatt eltévedünk a „tengelyeknek” nevezett folyosókon. Két folyosó zsákutca: a kivándorlásé és a holokauszté. Bár történészként, forrásokkal foglalkozva többször megérintett már, hogy milyen hatása van a személyes történelemnek, ismét átéltem ezt az élményt. A „holokauszt folyosóján”, kicsiny tárlókban a leghétköznapibb tárgyak – asztaldísz, fotó, levél, gyűrű – láthatók kiállítva. A tárgyak mellett néhány mondatban tulajdonosaik sorsa olvasható; e szövegek ugyanúgy végződnek. Férfi, nő, idős, fiatal életének a vége ugyanaz: a megse-

misülés a haláltáborok egyikében. A folyosó legvégén egy banálisnak tűnő építési ötlet vár, a „holokauszt tornya”. Még az életvidám spanyol tinédzserek fecsegése sem tudja semlegesíteni a reménytelenség és kilátástalanság érzését, amely a több emelet magas, kietlen és hideg betontorony aljába lépve elfogja a látogatót.

A „folyamatosság tengelye” visz fel egy hosszú lépcsőn a második emeletre, a németek és a zsidók két évezredes együttélését bemutató állandó kiállítás kezdetéhez. Történelemszemléletünk leggyakoribb torzulása az anakronizmus, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy

a németországi (európai, kelet-európai, magyarországi) zsidóság történetét a holokaustt felől nézi, és utólag e hihetetlenül gazdag és sokszínű történelem minden mozzanatát a tragikus vég felől értelmezi. A berlini kiállítás nagyon határozottan és tudatosan

szakított ezzel a szemléletmóddal. Fő „vonala” egészen a náci hatalomátvételig a zsidó életmód, vallás, kultúra és az együttélés bemutatása. Természetesen minden korszaknak és élethelyzetnek megvoltak az árnyoldalai, a zsidók és a keresztények között a konfliktus is folyamatosan jelen volt. Ez a „vonal” is követhető a kiállításon, az erről szóló információk, dokumentumok azonban fiókokban „elrejtve” mutatják be azt az utat, amely végül a holokaustt szákutcájában végződött. 1933-ban megfordulnak a történelem és ezzel együtt a kiállítás hangsúlyai is: nem az együttélés, hanem a megsemmisítés lesz a németországi zsidók sorsa. A kis fiókokba belenézve azoknak az emlékéit találjuk meg, akik még ebben az időszakban is megpróbálkoztak a német–zsidó együttélés fenntartásával, a zsidók mentésével.

A kiállítás két emeleten és tizenöt témakörön keresztül visz el a Római Birodalom korától máig. A fő rendező elv a kronológia, amelytől időről időre eltér a tárlat, hogy egy-egy témát (nők a középkorban, vidéki élet a kora újkorban, a berlini zsidóság, zsidó, kereszt-

tény és oszmán teológia) alaposabban körbejárjon. Egy ilyen vegyes felosztás veszélye az ismétlés, amit nem is sikerül mindig elkerülni. Így például a cionizmussal a kiállítás három különböző pontján is találkozunk. Az alapos múzeumlátogató máshol is találkozhat ismétléssel: a témakörök összefoglalói és az egy-egy részletet bemutató ismeretterjesztő szövegek között is igen sok az átfedés. Olvasnivaló akad bőven a múzeumban, talán ebben érezhető leginkább, hogy egy több mint tízéves állandó kiállításon járunk; ma feltehetően kevesebb szöveges információt helyeznének el a tárgyak mellett.

A múzeumi világ egyik mai varázsszáva az interaktivitás. Mindenki igyekszik bevonni a látogatót, de csak keveseknek sikerül erre igazán jó eszközöket találni. A berlini Zsidó Múzeum munkatársai nem voltak jó ötletek híján. Személy szerint azt a feladatot éreztem a leginkább inspirálónak, amikor egy kora újkori zsidó kereskedőasszony útibőröndjét kellett összeállítanom. (Nem voltam teljesen sikeres, néhány fontos dolog kimaradt, felesleges holmikat pedig bepakoltam...) Igen dicséretes, hogy abban a világban, amelyben a hároméves technológia már matuzsáleminek számít, sikerült olyan időtálló technikákat felvonultatni a kiállításon, amelyek ma is működnek, és nem hatnak idejeműltnak.

Magyar evangélikus muzeológusként néztem végig a berlini kiállítást. Időnként megrendül a hitem abban a gyakorlatban, hogy valóban érdemes-e rendszeresen akkora hangsúlyt helyezniünk egy-egy kiemelkedő történelmi személyiségünk evangélikus voltára. Nem kisebbségi létünk túlkompenzálásáról van-e szó? Berlini élményeim mindenesetre abban erősítettek meg, hogy a „felekezeti panteont” továbbra sem szabad kidobni önreflexiónk és önreprezentációnk tárházából. A berlini Zsidó Múzeum bátran épített az ismert vagy kevésbé ismert, de a mondanivaló szempontjából fontos személyiségekre. Az előbbire példa, hogy találkoztunk mások mellett Karl Marxszal, Levi Strausszal (és az ő farmernadrágjaival) vagy Albert Einsteinnel. Az utóbbi személyiségek közül külön témakör épült Glikl Bas Juda Leib (1646–1724) kalandos életű kereskedő asszonyra és Moses Mendelssohnra, a felvilágosodás megbecsült zsidó gondolkodójára. Glikl asszony

életén keresztül a zsidó asszonyok mindennapjaiba, illetve egy rendkívüli személyiség sikeres életébe nyerhettünk bepillantást magával ragadó módon. Moses Mendelssohn (a „bölc Nátán”) élete pedig a felvilágosodás korának legsikeresebb zsidó integrációs (és nem asszimilációs) modelljét szemléltette. Látható kedvvel (és némi nosztalgiával) mutatták be a kiállítás rendezői a kölcsönös megbecsülésnek azt a légkörét, amely Moses Mendelssohnt körülvette.

A múzeum klasszikus meghatározás szerint három dologgal foglalkozik: gyűjt, megőriz és bemutat. A kiállítás szerepe a bemutatás. A berlini Zsidó Múzeum kiállításán kevés eredeti tárgyat, még kevesebb klasszikus értelemben vett „műtárgyat” láthatunk, a rendezők nem végtelenül gazdag múzeumi raktárak legszebb darabjait tárják a látogató elé. Ez a kiállítás tanítani akar, mesélni egy eltűnt világról, egy már-már feledésbe merült múltból. Ott jártamkor a látogatók több mint 80 százaléka diák volt. A legfontosabb, amit megérthettek, hogy a holokauszt közös veszteség: olyan értékek tűntek el örökre, amelyek nélkül a még oly gaz-

dag német és ezáltal az európai, még tágabb értelemben a nyugati kultúra is jövátéhetetlenül szegényebb lett. Az emigráció révén – melyet az egyik utolsó terem kiálló installáción keresztül mutat be – megmenekültek emberek és általuk értékek is, de ők és utódaik már nem az európai kultúrát gazdagították.

Mi a helyes út? Merre vezet a tévút? Hol futunk zsákutcába? Posztmodern szemléletünk retteg attól, hogy ezekre a kérdésekre válaszoljunk, különösen ha „kényes” témáról van szó. A berlini állandó kiállítás vállalta, hogy bemutassa, melyik utat találja helyesnek. Az építészeti és a kiállításrendezés valamennyi eszközével azt is tudtára adja a látogatónak, hogy ez az út egyáltalán nem egyenes. Az együttélés útja Magyarországon is létezett, és nem volt a németnél kevésbé kacsringós. Bízom benne, hogy egyszer lesz olyan intézmény – múzeum, oktatási központ, műhely –, amely legalább olyan befogadhatóan tudja ezt az utat bemutatni, mint a Liebeskind lenyűgöző épületében rendezett állandó kiállítás.

Kertész Botond

Any(a)himnusz

Hantai. Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, 2014. május 9. – augusztus 31.

New York, Solomon R. Guggenheim Museum; Párizs, Musée National d'Art Moderne; Vatikán Múzeum. Néhány a legismertebb gyűjtemények közül, ahol Hantai Simon, a 2008-ban elhunyt párizsi magyar művész képeit őrzik. Alkotásai vezetnek az árverési listákat is, jelenleg ő a „legdrágább magyar művész”. Mindazonáltal az olvasó ne jöjjön zavarba, ha a festő neve nem cseng túl ismerősen, Hantai még ma is inkább csak a művészettörténész szakma tartja számon. A Ludwig Múzeum kiállításának köszönhetően ez mindenképp megváltozóban van, sőt most rendszeres tárlatvezetés is segít az életműben eligazodni. Az augusztus 31-éig látható kiállítása a Centre

Pompidou nagysikerű 2013-as tárlata nyomán, illetve az anyagot Hantai magyarországi korszakával kiegészítve jött létre. Nem mellékesen az utóbbi intézmény állandó kiállításán külön is létezik egy önálló Hantai-terem.

Az 1922-ben Biárról, sváb családból származó Hantai Simon Aba-Novák Vilmos és Kontuly Béla tanítványa volt a Képzőművészeti Főiskolán, mielőtt 1948-ban feleségével, a szintén festő Bíró Zsuzsával elhagyta Magyarországot. A művészházaspár első állomása Olaszország

volt, majd 1949-ben Párizsban telepedtek le. A francia fővárosban vált Hantaii vérbeli párizsi művésszé, amit

mi sem bizonyít jobban, mint hogy 1982-ben képviselhette az országot a Velencei Képzőművészeti Biennálén. Az esemény után, szembesülve a művészet és az üzleti világ szoros kapcsolatával, bő egy évtizedre visszavonult. Levelei arról tanúskodnak, hogy a tehetős, beérkezett művész szerepe mélységesen távol állt tőle, olyannyira,

hogy ebben az időszakban visszautasította a kiállítási felkéréseket is.

Mielőtt saját hangjára talált volna, a század több irányzata is hatást gyakorolt művészi korszakaira. A poszt-impresszionizmus, Bonnard, Matisse hatásának köszönhetően biomorf alakzatok jelentek meg vásznain, majd megismerkedve André Bretonnal a szürrealizmus jegyében kezdett el alkotni. Ezt követően Jackson Pollock, illetve a gesztusfestészet volt rá hatással. Életrajzírói megegyeznek abban, hogy „Hantaii az 1960-as években lesz igazán Hantaii”, ekkor fejleszti ki a pliage (hajtogatás) technikáját, melynek gyökerei szülőföldjéhez, édesanyjához, a gyermekkorában megismert batikoláshoz köthetők. Hélène Cixous, Hantaii életművének kutatója nem véletlenül adja a *Hantaii köténye* címet könyvének. A festő a vásznat szabálytalan vagy épp hogy szabályos rendszer szerint megcsomózza, majd így mártja festékbe, végül kisimítja. Ezt a technikát Hantaii emeli be elsőként a képzőművészetbe. Az így kialakult minták a végtelenségig folytathatóak, épp ezért Hantaii sosem feszíti őket keretbe. Monumentális méretük, lehatárolhatatlanságuk, a színválasztás szimbolikája mind kulcselemei e műveknek. A sorozat a *Mariales*, azaz Máriás-képek nevet kapja, és először 1962-ben állítja ki ki,

viszonylag kevés visszhangot kiváltva. A képcím a 15–16. század egyik jellegzetes műfajára, a „köpenyes Máriára” utal, ahol a Szűz kitárt köpenyével védelmez árvákat, szegényeket vagy épp jelentős egyházi és világi személyeket.

Az évtizedek folyamán a technika alapvetően nem, csak a központi gondolat változik, variálódik, ennek eredményeképp alakulnak a különböző ciklusok. 1964-ben a *Panses* (Bendők), 1965-ben *Meun*, 1968–69-ben *Études* (Tanulmányok), 1970–73-ban *Aquarelles*, 1973–74-ben *Blancs* (Fehérek), 1973–82 között *Tabulas* (Tabulák) címmel születnek sorozatai. A technika különleges hatása: a festett és festetlen térrészek egymás mellé rendeldésével, a látszólag jelentés nélküli fehér is aktívvá válik.

Habár a Ludwig Múzeum kiállítása egyedülállóan gazdagon tárja elénk az életművet (Hantaii életében nem engedte a teljes oeuvre bemutatását, azt vallotta, ez a gyerekei dolga lesz), az egyik legkiemelkedőbb Hantaii-mű, a *Rózsaszín írás* egy csaknem egy időben zajló római tárlata miatt nem Budapesten került kiállításra. Az *Écriture rose* a szürrealistákkal való szakítás nyomán született, miután Hantaii leszögezte a művészet alapvető kapcsolatát a szakralitással. 1958 advent vasárnapjától a következő év adventjéig minden nap ugyanabban az órában dolgozva hozta létre ezt a festményt, melynek felületét vörös, zöld, lila, fekete tussal (a liturgikus színekkel) és a hozzájuk kevert rózsavízzel, szakrális szövegek (imák, értekezések, hitvallások, bibliai idézetek) másolásával, gyakran visszatörlésével alakította ki. A feliratok olvashatatlanok, de a teljes képre rózsaszín derengés jellemző, annak ellenére, hogy nem használ rózsaszínt. E kép párdarabja az *Á Galla Placidia*, amit ugyanebben az időben, a nap második felének meghatározott órájában készített. A kép az 1948-as olaszországi utazásuk alkalmával látott ravennai templom kupolamozaijának arany keresztjét idézi zöldes derengésben. A kutatók megjegyzik, hogy az említett utazás

alkalmával az ókeresztény templom belső világítása még valószínűleg megoldatlan, ami a mainál különlegesebb, hi-telesebb percepciót tett lehetővé.

1994-ben lát újra munkához. Jellemző, hogy ekkor, több mint egy évtizedes hallgatás után óriási vásznait szét-vágja, átdolgozza, mintegy deszakralizálja. Ez a „dekonstrukciós” sorozat a *Laisses*, azaz Maradékok címet kapja.

Hantai életművének filozófiai, művészettörténeti háttere, példának okáért kapcsolódása Csontváry mű-vészetéhez, még koránt sincs teljesen felgöngyölítve. Remélhetőleg a kiállításnak köszönhetően ez a helyzet is megváltozik, és a Centre Pompidou után talán Ma-gyarországon is lesz valahol legalább egy Hantai-terem.

Nagy Villő

Mennyi a mennyi?

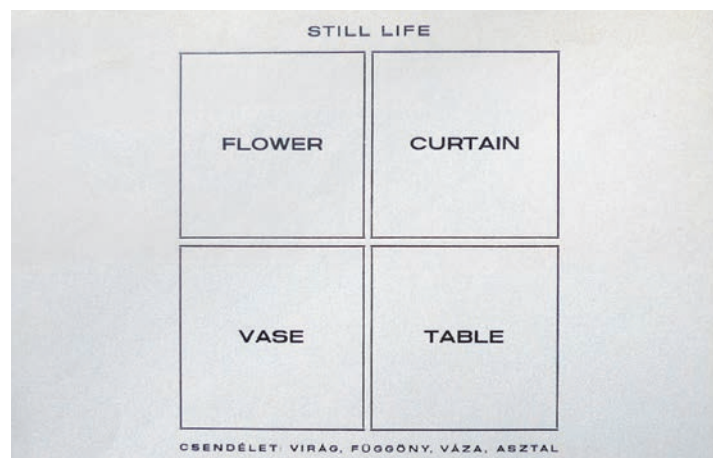
A hazai koncept kialakulásának dokumentumai a Paksi Képtárban

1,2, ! ? „Itt jelentkezzen öt egyforma ember”. *Koncept palimpszeszt vagy a magyar konceptuális művészet*. Paksi Képtár, 2014. március 28. – június 8.

Nehéz és szép feladat, amire Peternák Miklós, a kiállítás ku-rátora vállalkozott. Nehéz, mert minél jobban távolodunk az időben a hatvanas-hetvenes évek művészeti revolúciójától, annál inkább beáll a tárgyasulás és kanonizálódás veszélye. Nem véletlen, hogy Peternák ezen összefoglaló tárlat meg-rendezésére már a múlt század nyolcvanas éveiben is kísér-letet tett. Az akkori kultúrpolitika elutasítása után kötetbe rendezte a koncepttörténeti kutatásait, majd most a Paksi Képtár felkérésére elegáns tárlatot hozott létre. A képtár szándéka szerint egy kvázi összefoglalása lenne e dokumen-tumgyűjtemény a konceptualizmus hazai megjelenésének, s mivel tavaly ősszel Tatai Erzsébet már megrendezte a neokonceptualizmus magyarországi összefoglalását ugyan-csak a képtár tereiben, így Peternák feladata szép kihívásként jelenik meg. Megidézi a múltat és a félmúltat egyaránt.

De lássuk, mi is a konceptualizmus: (az angol *concept art*: „fogalmi művészet” kifejezésből) a kortárs képző-művészet egyik irányzata, amely a gondolatot elsődleges-nek vallja valamely mű megvalósításában. A műalkotást a rá vonatkozó ötlet, gondolat váltja fel, amelyből leírás, kép, grafikon, video- és magnószalag marad. A művészet célja ekkor már nem maga a mű, hanem annak a terve.

A mondanivaló vizuális megjelenítése különböző formá-kat ölt, lehet tiszta és rideg, mint például a nyomtatott szöveg vagy egy felnagyított fénykép, és lírai, az anyag megválasztásától függően. Azaz nem műtárgyak, nem hagyományosan értelmezett műalkotások születnek a művészek keze alatt, inkább gondolat kísérletek, tudo-

Bak Imre: *Virág, függöny, váza, asztal / Still Life: Flower, Curtain, Vase, Table*. 1972, nyomtatott lap

mány és művészet határmezsgyéjén járó ötletek. A kiállításon ezekből szinte teljes képet nyerhet a látogató. Leg-inkább az alkotói mechanizmusok műhelyébe vezetnek

a – nagyon erős – korai filmkísérletek, melyek közül Maurer Dóra, Gulyás János, Erdély Miklós vizuális ötletei bizony később a hagyományosnak mondható filmgyártás eszközszerébe is beépültek (például Bódy Gábor nagyjátékfilmjeibe is). Ezért érezheti a néző bajban magát, mikor el-ellépdelve a vetítőktől a szép keretekbe

Erdély Miklós: Két személy, aki döntő befolyással volt a sorsomra. Werk, 1972.

vagy épp műanyaglapokra installált tárgyakat – xerox, stencil, fekete-fehér fotó – kezdi szemlélni. Míg a filmes anyagban egy szakma fejlődéstörténetének fázisait vélte felfedezni, úgy Pauer Gyula, Bak Imre, Konkoly Gyula játékos, ironikus munkái számára alig köthetők a képzőművészet hagyományos rendjébe. A konceptualizmus jegyében született alkotások elbizonytalanítják a nézőt, hiszen gyakorlatilag nem is tárgyak. Gyakran csupán valamely hordozóra vagy közvetlenül a falra írott szövegek, fotók. A fotó egyébként is kiemelt szerepet játszik a konceptuális művészetben: használata helyettesíti a műtárgyat (konceptuális fotóhasználat).

Egy, a konceptuális művészettel foglalkozó kiállítás kapcsán releváns tehát a kérdés: mit mond el, mutat meg a fogalmi művészet hatástörténetéről, beleértve annak kortárs „lecsapódását”? Peternák dicséretére legyen mondván, ez az anyag itt dokumentumgyűjtemény. A „hatástörténet” felbukkanását a sorozatok, a művé-

szek jegyzetei és az interjúk (például Maurer Dórával, Bakkal, Beke Lászlóval) jelzik. Néhány tárgy kiemelése, néhány rekonstrukció – mint Pauer *Tüntetéstábla* erdőjének többszörözött rekonstruálása, Erdély *Váza virággal* munkájának tárggyal való felidézése – azt kívánja szolgálni, hogy a néző ne csupán történeti, de situációs élményben is részesüljön (legyen újra jelen a múltban).

A magyar konceptualizmus – elmondható – „up to date” volt a kortárs törekvésekkel. A szemantikai (közép-kelet európai intellektuális, irodalmi-filozófiai) vonal szinte természetes közegként fogalmazódott meg, épült bele a fiatal alkotók kísérleteibe. A szöveggel való játék rendszerkritikaként (ha magyar nyelven történt) és nemzetközi kontextusba helyezésként (leginkább az angol nyelv használata által) egyaránt felbukkan. A másik fontos elem a matematikai paradigmák kreatív vizuális beépülése a gondolkodásba.

Egyáltalán a kreativitás (játék, ötlet, geg) felbecsülhetetlen segítséget nyújtott a szellemi túlélésben, feltárva olyan mélyebb összefüggéseket alkotó-alkotás-befogadó viszonylatában, amire a korábbi művészeti korszakokban alig volt mód (sem igény). Jó példa erre Maurer Dóra és barátainak (Szentjób, Erdély, Jovánovics) fotósorozata, mely egy Budapest–Balatonboglár (az elhíresült *Kápolnatárlat* volt a végcél) utazás során készült. A „mindent lefotózás” ötletéből azután – Maurer állítása szerint – kiemelkedett az a fotódokumentált játék, melyet *Térösszszavarás* címen a koncept hazai emblematikus darabjának könyvelt el a szakma (is).

Rekonstrukció? Dokumentumtárlat? Művészettörténeti palimpszeszt? Talán ez mind együtt Peternák Miklós rendezése. Sorban és keresztben haladva, csoportokra és alkotókra bontva egyaránt izgalmas túrát tehetünk a hazai kortárs szcena előzményének is felfogható kiállításon.

Művekkel való találkozásra, elmélyült műélvezet-re azonban ne számítson a látogató, hisz olyanná vált e munkák legtöbbje, mint Szentjób Tamás *Hűlő víz* című munkája. A meleg víz a palackban lassan kihűl – de teljesen hideggé sosem válik. Megőrzi melegét az idő és az emlékezet.

Sinkó István

TARTALOM

LECTORI SALUTEM

Réthelyi Orsolya: *Mindez a miénk*

1

IRÁNYTŰ

Hafenscher Károly (ifj.): *Részt vettek*

3

TANÚK ÉS TANULSÁGOK

Karády Viktor: *Zsidó–keresztény kapcsolatok a honi elemi iskolai piacon a 20. század első felében. Esettanulmány a felekezeti csoportok közötti távolságról*

6

Tóth Károly István: *Evangélikus egyházi vezetők és a vészidőszak*

15

Dusnoki-Draskovich József: *Az ifjú Zsilinszky Mihály utazásai*

22

ESSZÉ

Csepregi Zoltán: *Luther és a zsidók. Textus – kontextus – paratextus*

20

IDÉZŐJEL

Kertész Eszter: *Genesis • ugye • Anya • Szülők • Zümmögés • Bíra • Tiéd • Holtpont*

30–31

FÜGGÖNY

Tóth Noémi Kinga: *Miről mesélnek a színikritikák? Shakespeare Lancaster-tetralógiája a Kádár-korszak Magyarországnak színpadán*

32

MODUS VIVENDI

Frankó Dóra: *Gondolatok a petesejt-adományozásról*

48

Bethlenfalvy Gábor: *Milyen a keresztény vállalkozó?*

58

SZEMLE

Ittész Gábor: *Az ökumenikus reformátor*

64

Bácskai Károly: *Jézus terében*

66

Nagy Villő: *Hommage à Szegedy-Maszák Aladár*

67

Papp Máté: *Ború és ború*

69

Varró Annamária: *„Méné, tekel...”*

71

Ifj. Kézdy Pál: *Otthonra lelni Norvégiában*

73

Kertész Botond: *Utak és tévutak*

75

Nagy Villő: *Any(a)g(himnusz*

77

Sinkó István: *Mennyi a mennyi? A hazai koncept kialakulásának dokumentumai a Paksi Képtárban*

79

BÁCSKAI KÁROLY • BETHLENFALVY GÁBOR • CSEPREGI ZOLTÁN • DUSNOKI-
DRASKOVICH JÓZSEF • FRANKÓ DÓRA • IFJ. HAFENSCHER KÁROLY • ITTÉS
GÁBOR • KARÁDY VIKTOR • KERTÉSZ BOTOND • KERTÉSZ ESZTER • IFJ. KÉZDY
PÁL • NAGY VILLÓ • PAPP MÁTÉ • RÉTHELYI ORSOLYA • SINKÓ ISTVÁN • TÓTH
KÁROLY ISTVÁN • TÓTH NOÉMI KINGA • VARRÓ ANNAMÁRIA

